

Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových

Filozofická fakulta

Univerzita Palackého v Olomouci

Bc. Kamila Cmolová

**Kdyby knihy mohly mluvit:
zabavené židovské knihy jako nositelé paměti**

Diplomová práce

Olomouc 2024

Vedoucí diplomové práce:
Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma *Kdyby knihy mohly mluvit: zabavené židovské knihy jako nositelé paměti* vypracovala samostatně a uvedla v ní předepsaným způsobem všechny použité prameny a literaturu.

V Olomouci dne

Podpis

Poděkování:

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucímu diplomové práce Mgr. Danielu Soukupovi, Ph.D. za jeho cenné rady a čas, který mi během psaní práce věnoval. Dále patří velké poděkování mým rodičům, kteří mě během celé doby studia podporovali a příteli za jeho motivaci a lásku, které se mi od něj během psaní této práce dostávalo.

Obsah

ÚVOD	6
1. ROLE KNIH V ŽIDOVSKÉ SPOLEČNOSTI	8
1.1 Význam knih a čtení v judaismu	8
1.1.1 Význam náboženský	8
1.1.2 Význam vzdělávací	10
1.1.3 Význam společenský	12
1.2 Význam knihy pro jednotlivce	13
2. KNIHY JAKO NOSITELÉ PAMĚTI	17
2.1 Paměťové stopy v knihách	18
2.1.1 Formy paměťových stop	21
2.1.2 Kresby	25
2.1.3 Rukopis	28
3. OSUD ŽIDOVSKÝCH KNIH V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA	30
3.1 Význam židovské a hebrejské literatury v českých zemích do začátku 2. světové války	30
3.2 Cenzura a konfiskace židovských knih v Protektorátu	32
3.3 Knihy v Terezíně	35
3.3.1 Osud terezínských knih po válce	38
4. METODOLOGIE	40
5. ANALYTICKÁ ČÁST	42
5.1 Žánr	42
5.2 Nakladatelství	44
5.3 Jazyky knih	45
5.4 Vlastnické poznámky	47
5.4.1 Jazyk a médium vlastnických poznámek	48
5.4.1.1 Analýza vybraných rukopisů nalezených ve zkoumaném vzorku knih	50
5.4.2 Obsah vlastnických poznámek	51
5.5 Kresby	54
5.5.1 Analýza vybraných kreseb nalezených ve zkoumaném vzorku knih	55
5.6 Vložené předměty	58
5.7 Celkový stav knihy	58
5.8 Vybrané osudy vlastníků knih	60
5.8.1 Vilém Presser	61
5.8.2 Rubín Bergofen	63
5.8.3 Karl Czerwenka	66
5.8.4 Ida Bunzl-Federn	68

5.8.5 MUDr. Josef Reiss.....	71
5.8.6 Oskar Nefeles	73
5.8.7 Max Feldsberg.....	76
5.8.8 Noe Stross.....	79
5.8.9 Rodina Subakových.....	83
5.8.10 Max Steiner.....	87
ZÁVĚR	89
6. POUŽITÁ LITERATURA	91
7. ANOTACE/ANNOTATION	103

ÚVOD

Cílem této diplomové práce je představit význam paměťových stop zachycených v knihách, které byly zabaveny jejich židovským vlastníkům pocházejícím z území dnešní Moravy během období druhé světové války, a poskytnout informace o možnostech jejich výzkumu. Práce rovněž nabídne aplikaci těchto teoretických poznatků na konkrétním výzkumném vzorku knih.

Tato diplomová práce se skládá ze dvou hlavních částí, z části teoretické a části výzkumné. Teoretická část práce v úvodu poskytne informace o významu knih a čtení ze sociologického úhlu pohledu. Charakterizována bude nejen zásadní role knih v židovském náboženství, ale také jejich význam pro jednotlivce. Teoretická část dále poskytne vhled do problematiky paměťových stop umístěných v knihách, jejich druhů a forem, včetně možností jejich interpretace. Zmíněny budou rovněž psychologické aspekty paměťových stop v knihách, včetně vztahu vlastníka k jeho knize, nebo osobnostní rysy vlastníka knihy spjaté právě s konkrétními knižními stopami. Základním zdrojem informací pro tuto část práce bude teorie grafologie aplikovatelná na rukopisné paměťové stopy a vývojová teorie dětské kresby sloužící k analýze kreseb umístěných v knihách. V neposlední řadě se teoretická část práce bude zabývat procesem konfiskace židovských knih, která probíhala na území Protektorátu Čechy a Morava. Zmíněny budou mechanismy tohoto procesu, včetně jeho organizační struktury. Zvláštní pozornost bude věnována knihovně ghetta Terezín, ve které byla část zabavených knih během války uchovávána. Závěr teoretické části práce nabídne pohled na poválečný osud zkonfiskovaných knih, zda a jakým způsobem byly knihy po válce navraceny svým židovským vlastníkům, kteří přežili šoa.

Analytické části diplomové práce bude předcházet kapitola s názvem *Metodologie*, v níž bude podrobně představen provedený výzkum. Předmětem zkoumání výzkumné části práce byla sbírka knih, nazývaná také jako *Knihovna ukradených nadějí*, čítající přibližně třináct tisíc titulů zabavených během druhé světové války Židům, která se v současné době nachází v prostorách Židovské obce v Brně. Hlavním cílem výzkumu bylo z této knihovny vybrat sto pět exemplářů, jejichž původ se prokazatelně vztahuje k území dnešní Moravy. Toho bylo docíleno především díky důkladnému popisu a analýze paměťových stop, které byly v knihách nalezeny. Za paměťovou stopu je pro účely této práce považován jakýkoli zásah do integrity knižního výtisku. Jako paměťové stopy můžeme tedy vnímat jakoukoli rukopisnou poznámku vepsanou do knihy (včetně vlastnických přípisů, věnování, marginálních vpisků komentující text knihy), razítka, ex libris, kresby či různé vložené předměty sloužící jako

záložky. K určení provenience daných výtisků nejvíce přispěly razítka knihkupců, antikvariátů nebo vepsané místopisné názvy. Nedílnou součástí výzkumu bylo rovněž dohledat skutečné původní vlastníky těchto knih. K tomu byly využívány především podpisy majitelů v knihách, věnování, ex libris, kresby, vepsané či vložené poznámky a výstřižky. Analýza zkoumaného vzorku knih pomohla nejen k lepšímu porozumění čtenářské kultury moravských Židů na přelomu 19. a 20. století, ale díky paměťovým stopám v nich obsažených jsme mohli lépe pochopit, jaký význam měly vybrané knihy pro své vlastníky.

Analytická část diplomové práce nabídne podrobnou analýzu zkoumaného vzorku knih a vyhodnocení získaných dat. Nedílnou součástí analytické části bude rovněž rekonstrukce životních příběhů vybraných vlastníků knih.

Tato diplomová práce vznikla v rámci širšího grantového projektu Univerzity Palackého IGA_FF_2023_013 s názvem *Stopy paměti: analýza provenienčních znaků knih zabavených židovským majitelům z Olomouce v době holokaustu*, který probíhal od března 2023 do března 2024 pod vedením hlavního řešitele projektu Mgr. Daniela Soukupa, Ph.D. Dílčí výsledky tohoto projektu byly populárně-naučnou formou prezentovány veřejnosti na 23. ročníku Festivalu židovské kultury Ha-makom v Holešově a 16. ročníku Dnů židovské kultury Olomouc. Jednotlivé individuální životní příběhy majitelů knih byly rovněž zveřejňovány na facebookové stránce *Stopy paměti: osudy knih a jejich židovských majitelů z Moravy během šoa*. Nedílným výstupem projektu je i společná studie řešitelů projektu, která byla v době sepsání této práce odevzdána k recenznímu řízení do odborného časopisu *Judaica Bohemiae*.

1. ROLE KNIH V ŽIDOVSKÉ SPOLEČNOSTI

Role knih a čtení se může v každé kultuře či společenské skupině lišit. Stejně tak může docházet ke změnám v přístupu ke knihám současně s historickým vývojem společnosti. Zatímco ve středověké a raně novověké Evropě bylo čtení výsadou vzdělců, nejdříve z řad církve, později též šlechty a měšťanů a prostá veřejnost se k četbě během svého života vůbec nedostala, některé společenské skupiny ve 21. století, kdy je vzdělání a přístup ke knihám dostupný prakticky pro každého, mají ke čtení odmítavý, někdy až přímo nenávistný postoj.

Následující kapitola představí, jakou roli hrají knihy v židovské společnosti, ať už v synagoze, škole, nebo při domácím praktikování náboženství. Zmíněny budou rovněž důležité milníky židovského života, jejichž nedílnou součástí představuje právě četba. Kromě významu, který mají knihy a četba pro židovskou společnost jako celek, bude zmíněna i role, kterou může kniha hrát v soukromém životě jednotlivce a vztah k četbě, který tuto roli formuje.

1.1 Význam knih a čtení v judaismu

Knihy hrají v židovském náboženství zásadní roli již od jeho počátků. Každý zbožný Žid přichází během svého života do určitého kontaktu s knihou, ať už v její fyzické podobě, nebo zprostředkovaně při bohoslužbě v synagoze. Důležitost knih v židovském náboženství může spočívat v rovině *náboženské, vzdělávací a společenské*.

1.1.1 Význam náboženský

Judaismus, stejně jako křesťanství a islám, bývá často nazýváno jako *náboženství knihy* a jeho vyznavači, Židé, jako *lid knihy*. V centru židovské víry stojí nejsvětější kniha *Tóra*, která je tvořena pěti knihami Mojžíšovými. Tóra však není Židy považována za pouhé literární dílo, nýbrž skutečnou reprodukci božího slova tak, jak jej podle tradice převzal Mojžíš na hoře Sinaj a po sestupu z ní ji předal izraelskému lidu. Význam Tóry pro věřící Židy tedy, kromě literární roviny, spočívá rovněž v rovině duchovní. Od toho se odvíjí i přístup k této knize. Svitek Tóry, určený pro bohoslužebné účely, bývá v synagoze uložen ve speciálně upravené schráně zvané *aron ha-kodeš*, která je často bohatě zdobená. Svatostánek bývá po uzavření překryt ozdobným závěsem, *parochetem*, jehož tradice vychází již z biblických dob, kdy byl podobně oddělován nejsvětější prostor ve stanu úmluvy, za nímž byla uložena archa úmluvy (Kosáková, 2004, s. 41). Tato tradice analogicky vyzdvihuje boží původ svitku Tóry a její posvátný charakter, který nedovoluje nešetrné zacházení a zapovídá umístění svitku mezi všední předměty. Samotný svitek je namotán na dřevěné tyče s ozdobnými nástavci, často připomínající panovnickou korunu, a před uložením do schránky je opatřen povijanem a zabalen do tkaného pláště se štítem,

který jej chrání před poškozením (Kosáková, 2004, s. 89). Ke čtení z Tóry bývá často používáno i speciální ozdobné ukazovátka ve tvaru lidské ruky (tzv. *jad*), aby nedocházelo k nežádoucímu kontaktu svitku s holou rukou. V tradičním ortodoxním judaismu je první čtení ze svitku Tóry, které probíhá během obřadu *bar micva*, považováno za příkázání, ale také privilegium a poctu, na kterou se třináctiletí chlapci připravují pečlivě dopředu. Ke čtení ze svitku jsou během bohoslužeb pravidelně vyvoláváni i dospělí muži (tzv. *alija*), pro které je tento akt rovněž velkou poctou. Bývá nicméně zvykem, že za některé muže ze svitku předčítá tzv. *baal kore*, který bezchybně ovládá čtení hebrejského textu bez punktace. Pro vyvolanou osobu, přestože ze svitku sama přímo nečte, je tento rituál neméně významný. Při vytažení svitku Tóry ze svatostánku je běžné, že se věřící na projev úcty postaví. V den dokončení ročního čtecího cyklu ze svitku Tóry se slaví svátek *Simchat Tora*, při němž věřící vzdávají svitku úctu zpěvem oslavných písní a modlitbou. V některých komunitách se dokonce konají v ulicích průvody se svitky, kolem nichž zúčastnění tančí, zpívají a posvátného svitku se dotýkají či jej líbají (Cohn-Sherbok, 2003, s. 77).

Podobné provedení jako svitek Tóry mívá i pět svátečních svitků, které jsou určeny pro četbu při bohoslužbě ve sváteční dny. Jedná se o svitky Ester, Rút, Kazatel, Pláč Jeremiášův a Píseň písní. Tyto svitky, stejně jako svitek Tóry, bývají zhotovovány speciálně vzdělanými písaři na pergamen a jejich výrobě je věnována důkladná pozornost. Svitky se svatými texty se rovněž pravidelně kontrolují, pokud je poškozen a nelze jej opravit (např. objeví-li se tam neopravitelná písařská chyba, anebo je písmo nenávratně poškozené a setřené), pak se vyřazuje z rituálního provozu a nazývá *pasul* (tj. nevhodný). Takové svitky nicméně neztrácejí nic ze své posvátnosti a je s nimi potřeba nakládat s patřičnou úctou. Bývají obvykle ukládány do genízy a následně pohřbívány na židovských hřbitovech¹. V souvislosti s touto praxí můžeme pozorovat i jistou zvláštnost z hlediska knižní revoluce, která nastala koncem 15. století po vynálezu knihtisku. Židovská společnost, na rozdíl od jiných náboženství, si zachovala svoji kaligrafickou tradici, včetně specifických výrobních materiálů (pergamen) a postupů a tisku posvátných svitků se vyhýbá až do dnešní doby (Cavallo, 2003, s. 170). Zdůrazňuje tím duchovní rozměr písemné reprodukce *božího slova*, které může být prováděno pouze vystudovaným zbožným mužem, oproti tiskařskému stroji.

Kromě Tóry považuje židovská tradice za posvátné ještě další knihy, jako Tanach, Talmud, halachická pojednání od významných rabínů a modlitební *machzory* či *sidury*. Tyto

¹ K problematice genízy: ULIČNÁ, Lenka. *Tajemství půdy: poznejte výjimečné nálezy z českých a moravských synagog*. Praha: Židovské muzeum, 2022. ISBN 978-80-87366-64-6.

tituly, na rozdíl od svatých svitků určených pro synagogální liturgii, byly po vynálezu knihtisku již volně tištěny a vydávány v mnoha vydáních určených pro individuální domácí použití.

S liturgickým významem židovských knih se úzce pojí i rituály sloužící k uctění vysloužilých svitků a knih. Pokud dojde k opotřebení náboženské knihy, nebo listiny, na které se vyskytuje boží jméno, nařizuje judaismus tyto knihy buď uložit do genízy, nebo pohřbit na židovském hřbitově stejně jako člověka.

Pro židovskou společnost jsou tedy náboženské knihy předměty posvátnými, které si zaslouží uctivé zacházení a péči. V neposlední řadě spisy jako Talmud a Tanach představují pro židovské věřící závazný návod, příručku pro život zbožného člověka, tvořenou božími příkázáními. Představují soubor hodnot a zásad, jaké by měl věřící člověk vyznávat a čemu by se měl naopak vyhnout, aby vedl život v souladu s boží vůlí tak, jak byla Bohem předána Mojžíšovi na hoře Sinaj.

1.1.2 Význam vzdělávací

Vzdělání hraje v židovství nesmírně důležitou roli. Náboženské studium spočívá primárně ve čtení židovských náboženských textů, jejich porozumění a následném výkladu, interpretaci. Za vzdělaného člověka je v judaismu považován ten, kdo má rozsáhlé znalosti náboženských textů a dokáže je interpretovat a vyvodit z nich závěry aplikovatelné na konkrétní situace v běžném životě. Posvátné knihy a texty tvoří tedy středobod tradičního židovského vzdělávání. Každý židovský chlapec má povinnost studovat texty již od raného dětství a povinností každého židovského otce je zajistit svým synům náboženské vzdělání². V počátcích studia židovských chlapců hraje zásadní roli Tóra, která podle midraše Berešit Rabba figuruje doslova jako *boží pedagog* (Cavallo, 2003, s. 161).

Důležitým milníkem v životě každého židovského chlapce je přechodový obřad bar micva. Během tohoto obřadu, který nastává ve třinácti letech života, se z chlapce stává muž. Je to rituál, který rozděluje svět dětství a svět dospělosti. Podle židovské tradice se chlapec mění v muže právě tehdy, kdy je poprvé při obřadu bar micva povolán, aby přečetl týdenní část z Tóry. Tomuto obřadu předchází několik měsíců intenzivního pročítání Tanachu. Umění číst a interpretovat text tedy v judaismu figuruje jako známka mentální zralosti a s ní spojené dospělosti.

² Tento požadavek na zajištění vzdělání otcem můžeme nalézt v Deuteronomiu 6:7

Knihy zaujímají v židovském školství důležité místo nejen pro svoji vzdělávací funkci v rámci náboženské praxe a liturgie, ale rovněž pro svůj lingvistický význam. Často se můžeme setkat s náboženskými knihami, které slouží zároveň jako učebnice hebrejštiny. Nejedná se však o učebnice cizího jazyka v pravém slova smyslu, ale spíše o speciálně upravené biblické příběhy nebo modlitby. Tyto knihy bývají opatřeny komentáři ve vernakulárních jazycích, které problematiku hebrejské gramatické jevy v jednotlivých částech textu vysvětlují. Při zkoumání některých chumašů můžeme na jednotlivých stránkách nalézt marginálie vlastníka této knihy obsahující studijní poznámky, popřípadě podtržená slova a jejich překlad. Tyto individuální znaky potvrzují, že studium v judaismu představuje četbu originálních biblických příběhů v hebrejštině, pomocí níž se čtenář seznamuje s větnou skladbou a lexikologií hebrejského jazyka.

Na tomto místě je rovněž důležité zmínit i rozdíl mezi vývojem židovského čtenářství v diaspoře západní a střední Evropy a čtenářskou kulturou tamější většinové nežidovské společnosti. V evropské křesťanské společnosti došlo vlivem osvícenství na přelomu 18. a 19. století k významnému rozvoji gramotnosti a čtení již nebylo pouze doménou nepočtené skupiny obyvatel. Literární historik Jiří Trávníček období 19. století označuje jako *knižní revoluci*, pro kterou je charakteristické vydávání mnoha žánrů a titulů, především těch beletristických. Lidé už nečetli pouze omezený soubor knih tvořený pár výtisky, ale díky širokému trhu se knihy staly mnohem více dostupné a lidé tak vlastnili mnohem více různých titulů (Trávníček, 2020, s. 225). Čtení v této době přestává být pro křesťanskou společnost pouze prostředkem vzdělávání, ale stává se z něj volnočasová zábava. U židovské menšiny byla však situace mírně odlišná. Židé v západní a střední Evropě byli relativně brzy urbanizováni, mimo jiné kvůli zákazu vykonávání zemědělské činnosti, a díky stěhování do měst se rychle zvýšila jejich gramotnost. Historik předmoderních židovských dějin Robert Bonfil je dokonce přesvědčen, že právě díky urbanizaci a tradičnímu důrazu na vzdělání, bylo v západní Evropě od 12. století prakticky nemožné narazit na Žida, který by neuměl alespoň číst (Cavallo, 2003, s. 153). Přelom 18. a 19. století tedy pro evropské Židy v oblasti rozvoje gramotnosti nepředstavuje tak výrazný milník jako pro křesťany. Jednu podobnost, kterou můžeme spatřovat s křesťanskou *knižní revolucí*, je rozšíření čtenářství i mezi ženy. Právě v 19. století zažívají rozmach modlitební knihy určené výhradně pro židovské ženy.

V židovském vzdělání tedy hraje již od počátku diaspory ústřední roli četba. Četbou se rozumí studium svatých knih, jež po zboření jeruzalémského chrámu roku 70 zcela nahradilo chrámové rituály a náboženství se tak přesunulo do synagog, škol a židovských domácností (Cavallo, 2003, s. 161). Skrze četbu se židovské děti a mládež seznamují nejen s hebrejským

jazykem, ale i principy judaismu. Prostřednictvím četby se učí *číst i mezi řádky* a kriticky uvažovat.

1.1.3 Význam společenský

Kniha v judaismu hraje významnou roli i v rámci společnosti. Židovské knihy figurují jako stmelovací prvky v synagogách, náboženských školách, ale také v rodinách. Synagogy často disponují rozsáhlými sbírkami knih, ke kterým by běžný člověk ať už v dřívějších dobách, nebo i dnes, nemusel mít jednoduchý přístup. Tyto synagogální knižní sbírky sloužily již ve středověku jako předchůdci dnešních knihoven (Cavallo, 2003, s. 163). Lidé se zde setkávali a měli možnost číst si knihy, které by si jinak kvůli své finanční situaci nemohli dovolit opatřit. Možnost četby byla umožněna všem bez rozdílu a lidé díky tomuto systému pravidelně přicházeli do kontaktu s ostatními čtenáři a mohli s nimi debatovat o svých dojmech a poznatcích z četby, případně si doporučit oblíbené tituly.

Při společných modlitbách v synagogách jsou často využívány liturgické knihy, které byly vytvořené podle náboženských zvyklostí dané komunity. Takovéto knihy dodávají náboženským komunitám pocit jedinečnosti a vytváří pocit sounáležitosti mezi členy této komunity. Důležitým stmelovacím prvkem modliteb je rovněž hebrejský jazyk. Nezáleží, jakým jazykem Žid hovoří a odkud pochází, při společné modlitbě v synagoze se ve většině případů používá hebrejšтина a čte se z hebrejských knih, kterým v tradičních komunitách obvykle všichni, alespoň částečně rozumí, ať je jejich sociální a geografické pozadí jakékoli. Pokud tedy Židé cestují, mají možnost se prostřednictvím posvátných židovských knih, které jsou pro každou židovskou komunitu jednotné, připojit k modlitbě v kterékoli zemi a pocítit tak sounáležitost nejen s tamní komunitou, ale židovským národem jako celkem.

Knihy v náboženských komunitách sloužily rovněž jako nástroj k uplatňování autority. Každý židovský učenec nebo rabín měl na interpretaci náboženských textů odlišný pohled a tyto texty vykládal jiným způsobem než jeho kolegové. Často se proto stávalo, že na základě osobnosti rabína v konkrétní náboženské obci, byly knihy určitých učenců upřednostňovány před těmi druhými podle toho, s jakým názorem souzněla tato náboženská autorita. V souvislosti s touto praxí docházelo také k zakazování četby konkrétních titulů. Jako příklad můžeme uvést osobnost italského rabína Judy Messera Leona, který ve své komunitě nařídil zákaz četby biblické exegeze od Gersonida, protože nesouhlasil s jeho vírou ve stvoření ex nihilo (Cavallo, 2003, s. 154-155). Knihy a jejich preference či zakazování tedy v židovství fungovalo i jako politický nástroj, kterým rabíni uplatňovali svoji náboženskou autoritu.

V neposlední řadě mají knihy své místo i v židovském rodinném kruhu. Při slavnostní večeři na svátek Pesach, který připomíná vyjití Židů z egyptského otroctví, je povinnost číst pesachovou hagadu, která tento biblický příběh připomíná. U předčítání jsou přítomni muži, ženy i děti, pro které je tento příběh primárně určen. Při společném čtení této knihy si Židé připomínají svoji historii a původ a zároveň rodina předává svým dětem tradiční hodnoty židovství, které ony až dospějí budou takto předávat svým potomkům.

Význam knih v židovském společenství spočívá v propojování věřících a prohlubování vztahů mezi nimi. Neméně důležitá je také vzdělávací funkce židovských knih. Knihy mají důležitý vliv na výchovu a vzdělávání dětí, pomocí nich získávají informace o svém původu a identitě a vyvíjí se v nich pocit sounáležitosti s ostatními židovskými věřícími.

1.2 Význam knihy pro jednotlivce

Kromě kolektivního významu knih a jejich četby platného pro židovskou společnost jako celek, můžeme vnímat i různé individuální role, které může kniha hrát v životě jednotlivce. Na úvod této kapitoly je zásadní zmínit důležité pojmy z oblasti literární teorie, které se zabývají vztahem mezi čtenářem a knihami. Nejdůležitější roli hraje rozdíl mezi *čtením* a *četbou* a s tím souvisejícími pojmy *majitel knihy* a *čtenář*.

Za *čtení* považujeme činnost, kdy je grafický zrakový vjem, písmo, tvořené jednotlivými písmeny, slovy a větami, převeden v mozku na význam, informaci, kterou nese. Čtení ve své podstatě představuje rozklíčování jednotlivých písmen v plnovýznamová slova a jejich porozumění. Čtení je praktikováno každodenně všemi lidmi, kteří se naučili ve škole číst (Trávníček, 2020, s. 15). Čtení je charakterizováno *umem*, čili schopností umět číst. Neexistuje zde žádná motivace ke čtení, většinou k němu dochází na základě nějakého vnějšího faktoru. Jako vnější faktor, který podbízí ke čtení, můžeme vnímat například povinnou četbu, pracovní korespondenci, studijní materiály a další situace, kdy člověk čte proto, že je k tomu nucen okolnostmi, nikoli na základě své vlastní vůle. V některých případech probíhá čtení samovolně, aniž by si sám čtenář uvědomuje, že čte. Při procházce městem si mimoděk všimáme reklamních poutačů a nápisů na nich, při cestě hromadnou dopravou přejíždíme očima názvy jednotlivých stanic na zastávkách, aniž bychom si to uvědomovali.

Oproti tomu *četba* se od čtení liší jedním zásadním faktorem – je motivována (Trávníček, 2020, s. 15). Při četbě čtenář čte, protože sám číst chce. U četby se tedy setkáváme s motivací vnitřní vycházející ze čtenáře samotného, oproti vnější motivaci, která je charakteristická pro čtení. Vnitřní motivace člověka k četbě může být velmi různorodá. Člověk

čte například kvůli získávání informací, chce se prostřednictvím četby dozvědět něco nového, nebo si chce prohloubit informace v oborech, o které se zajímá. Dalším důvodem četby bývá touha po prožívání emocí, kdy prostřednictvím jednotlivých titulů, které čtenáři vyhledávají, dochází při jejich četbě k pobavení, dojetí a dalším pocitům či emocím.

Trávníček zmiňuje ještě třetí kategorii a to *čtenářskou kulturu*, která podle jeho definice považuje četbu za aktivitu, která je ovlivňována příslušností do určité sítě vztahů a předpokladů (Trávníček, 2020, s. 15). Pokud se tedy zaměříme na čtenářskou kulturu tradičních ortodoxních židovských komunit, můžeme si povšimnout několika dominujících znaků definujících jejich čtenářskou kulturu. Důležitým znakem čtenářské kultury této skupiny je vysoké zastoupení čtenářů v populaci způsobené tradičním vzděláváním a předáváním úcty ke knihám již od raného dětství. Dalším podstatným faktorem čtenářské kultury tradičních židovských komunit je žánrová preference, kdy velkou část čtenářského repertoáru tvoří literatura náboženská. Tato charakteristika se však vymezuje pouze na jednu skupinu uvnitř židovstva. S postupnou asimilací Židů do většinové společnosti v 19. a 20. století došlo ke splynutí židovské čtenářské kultury s tou většinovou. Výzkumný vzorek brněnského fondu, jenž byl předmětem zkoumání praktické části této práce, sice obsahoval přes 97 % náboženské literatury, ale tento vzorek nereprezentuje všechny knihy, které byly Židům zkonfiskovány během druhé světové války. Jde pouze o část zkonfiskovaných knih, které byly vyčleněny pro svůj náboženský charakter a které byly tudíž ve své většině pro nacisty bezcenné, s výjimkou opravdu starých tisků. Nenáboženská literatura, která mezi asimilovanými židovskými majiteli v meziválečném období nepochybně dominovala se do našeho vzorku téměř nedostala, protože se jednalo o knihy, které se dále dostávaly po své konfiskaci do rukou arizátorů.

V židovské čtenářské kultuře si rovněž můžeme povšimnout určitých situací, které rozdělují čtenáře praktikující *čtení* a *četbu*. Na základě specifického brněnského fondu lze konstatovat, že náboženské knihy mohly být využívány ke čtení například v židovských školách, kdy zde máme vnější faktor v podobě učitele nebo rabína, který žáky pobízí ke čtení svatých knih a jejich studia. Čtenáři, v tomto konkrétním případě žáci, si knihy nevybrali sami a jsou k jejich čtení nuceni okolním prostředím. V případě náboženských učebnic a učebních chumašů, které patřily dětem a mládeži, si můžeme ve fondech často povšimnout kreseb nebo různých čmáranic, kterými si čtenáři snažili zkrátit čas povinné výuky. O četbě můžeme hovořit až později, ve chvíli, kdy si židovská mládež plně uvědomí svoji identitu a rozhodne se číst náboženskou literaturu, protože se chce více dozvědět o svém původu a židovské historii, nebo

si chce prohloubit své duchovní vnímání a prostřednictvím modliteb se více přiblížit k Bohu. V tomto případě, kdy je přítomná intence, hovoříme již o četbě, nikoliv o čtení.

V souvislosti s fenomény *četba* a *čtení* můžeme rozlišit také mezi pojmy, které jsou pro výzkum zabavených židovských knih zásadní, a to *majitel/vlastník knihy* a *čtenář knihy*. Tyto termíny popisují vztah osob ke knihám, které vlastní, a zároveň prozrazují roli konkrétní knihy v jejich životě. Být zároveň vlastníkem knihy a čtenářem se nevyklučuje. Jedna a tatáž osoba může mít zároveň k jedné své knize vztah čistě vlastnický a ve vztahu k jiné se může jednat již o vztah čistě čtenářský. Pokud hovoříme o *majiteli* nebo *vlastníkovi* knihy, máme na mysli osobu, která má konkrétní knihy v držení, ale nutně nedochází k jejich četbě. Může se jednat například o již zmiňované učebnice patřící k povinnému vzdělávání. Vlastník knihy může knihu získat darem, například od rodičů, příbuzných, nebo přátel. Takové knihy jejich majitel opatruje, protože pro něj mají citový význam a pojí se s myšlenkou na konkrétní osobu, která je darovala. V případě vlastnictví knih se může jednat také o dědictví, kdy se kniha dědí z generace na generaci jako jakýsi rodinný artefakt, nebo památka na zemřelé příbuzné, kteří během svého života knihu četli a byla pro ně významnou. V neposlední řadě si může vlastník pořídit knihy i sám z mnoha důvodů, například pokud se mu konkrétní výtisk esteticky zamlouvá a přeje si jej mít vystavený ve své knihovně. Poznávacím znamením *majitelů/vlastníků* knih je skutečnost, že ačkoliv mají knihu ve svém vlastnictví, neprobíhá u nich její četba. Takovéto výtisky nemají pro jejich majitele literární význam, ale význam ryze citový nebo estetický. V knižních fondech se často s takovými tituly setkáváme. Častým rozpoznávacím znamením bývá neporušený stav knihy navzdory jejímu stáří. V knihách tohoto typu často nalézáme žádné nebo minimální vlastnické vpisky či poznámky, ale nemusí se jednat o pravidlo.

Oproti tomu za *čtenáře* knihy je považován ten, kdo konkrétní knihu přečetl z vlastní vůle minimálně jednou. Takové knihy můžeme mnohdy rozpoznat podle jejich fyzického stavu. Desky bývají často odřené, jednotlivé listy mívají ohnuté okraje a mnohdy na listech nacházíme skvrny způsobené častou manipulací. Význam těchto knih pro čtenáře spočívá především v jejich obsahu. Čtenář je ten, kdo si knihy pořizuje kvůli jejich četbě, ať z důvodu získávání informací, pobavení nebo odpočinku. V náboženské literatuře čtenáři rovněž nachází útěchu a podporu v náročných životních situacích. U židovských modlitebních knih se navíc očekává jejich každodenní užívání, jelikož pravidelné opakování modliteb je zejména u mužů pokládáno za náboženskou povinnost. Jednotlivé aspekty vlastnictví a čtenářství se však blízce protínají a na tomto místě je důležité poznamenat, že i pro čtenáře může mít kniha i citovou, nebo

estetickou hodnotu. V analytické části této práce bude pro zjednodušení používáno výhradně slovo *vlastník* nebo *majitel*, oproti slovu *čtenář*, protože každá kniha v historických fondech musela zákonitě mít svého vlastníka, avšak už ne za každým vlastníkem se skrývá čtenář.

Při moderním zkoumání židovských knih, ať už v brněnské *Knihovně ukradených naději*, či jiném fondu, je obtížné určit, zdali konkrétní kniha měla svého majitele, nebo čtenáře. S jistotou lze však říci, že každá ze zkoumaných knih obsahující individuální stopy, měla pro svého vlastníka svůj vlastní důležitý význam. Jako nejvíce zřetelný příklad můžeme uvést knížky nalezené v terezínském ghettu, ale i v dalších koncentračních a pracovních táborech. Do transportu si povolání Židé mohli vzít s sebou pouze omezený počet zavazadel, jejich váhový limit nemohl překročit 50 kilogramů. Málodko však takovou hmotnost vlastní silou unesl, ženy, starší lidé a děti měli jistě zavazadla mnohonásobně lehčí, než stanovoval povolený limit. I přesto byly do ghatt a koncentračních táborů přinášeny právě knihy. Židé povolání do transportu si s sebou nezapomněli vzít právě knihu, která pro ně mnoho znamenala. Anna Kvapilová, vězněná v Ravensbrücku, vzpomíná na dobu v táboře především v souvislosti s českými knihami, které měly pro vězněné původem z Československa zásadní význam. Vězeňkyně si na kousky papíru zapisovaly básně, které dokázaly vylovit v paměti, až z toho vznikla celá kniha tvořena více než sto básněmi, kterou si vězenkyně půjčovaly a četbou v ní hledaly útěchu a únik z reality (Zach, 2004, s. 305). Kvapilová dále potvrzuje přítomnost českých knih v Ravensbrücku, které do tábora často přicházely jako obalový materiál potravinových balíčků od příbuzných a vyvolávaly tak ve čtenářích touhu po vlasti a naději, že se do ní jednou navrátí (Zach, 2004, s. 306). Knihy a četba v nacistických táborech a ghettech představují důležitou kapitulu dějin, jejíž výzkum bývá často opomíjený. Totožný přístup lze nalézt i k výzkumu konfiskovaných židovských knih. V současné době mají přítom knihy, které patřily v období druhé světové války Židům, zásadní význam pro historický výzkum. Mnohdy se jedná o jedinou hmotnou památku na oběť holocaustu a díky ní můžeme pomocí analýzy různých paměťových stop v ní obsažených zrekonstruovat osud jejího vlastníka i knihy samotné.

2. KNIHY JAKO NOSITELÉ PAMĚTI

Každá kniha v sobě nese určité množství informací vztahujících se k její provenienci a vlastníkovi. Jakákoliv kniha se tedy od svého vzniku stává jedinečným nositelem paměti. Při výzkumu starých knih můžeme knižní fondy použít jako historický zdroj informací o dobovém knihtisku, čtenářské kultuře v konkrétní oblasti, nebo o jednotlivých osobnostech vlastníků knih. Knižní fondy a knihy v nich umístěné mohou tedy být nositeli paměti tří druhů, a to *knižní, kolektivní a individuální*.

Knižní paměť chápeme jako paměť hmotné podoby literárního díla, v našem případě knižního výtisku. Knižní paměť zaznamenává životní koloběh konkrétní knihy. Tato paměť je ohraničená obdobím mezi vznikem knihy a jejím možným zánikem. Důležitými aspekty u knižní paměti jsou zejména instituce spjaté s výrobou knih, a to konkrétně tiskárna (popřípadě písařská dílna) a vydavatelství, dále pak knihkupectví, popřípadě veřejné nebo soukromé knihovny, kde byla kniha k dispozici čtenářům. Další důležitou roli u knižní paměti hrají osoby, počínaje autorem konkrétní knihy, vydavatelem, prodejcem až po jejího vlastníka, popřípadě vlastníky. Neméně zásadní význam má také rok, ve kterém kniha vznikla a byla vydána, období nabytí výtisku soukromou nebo právnickou osobou a doba, po kterou byla kniha uložena na různých místech, jakými jsou knihovny, knihkupectví, antikvariáty, školy, spolky, či soukromé knihovny jednotlivců. Pro výzkum knižní paměti jsou tedy nejdůležitějšími aspekty místo, čas a osoby či instituce, které jakýmkoli způsobem ovlivnily život knihy. V případě brněnského fondu *Knihovny ukradených nadějí* nám knižní paměť uložená v těchto knihách může poskytnout cenné informace například o dobových nakladatelích židovských knih, nebo o knihkupcích, kteří se na prodej takovýchto knih specializovali. Dále můžeme díky vlastnickým vpiskům uvnitř knih mnohdy odhalit případného majitele konkrétní knihy a s ním spjatou provenienci výtisku. V neposlední řadě je možno knižní paměť knih umístěných v brněnském fondu využít ke zjištění osudu knih během války, a to díky inventárním číslům, popřípadě číslům transportů v nich umístěných.

Druhým typem paměti, který může kniha uchovávat, je *paměť kolektivní*. S touto pamětí se setkáváme u větších knižních fondů a sbírek a velmi úzce souvisí s termínem *čtenářská kultura*. Tato paměť spočívá v hromadném uchování dobového způsobu čtení a čtenářských zvyklostí. Kolektivní paměť knih nám může prozradit, co se v konkrétní době a místě, odkud knižní fond pochází, četlo. Pomocí analýzy knižních fondů se můžeme dozvědět, jaké žánry knih byly populární a které tituly se těšily velké oblibě. Kolektivní paměť ukrytá v knihách nám také

dokáže poodhalit jazykové preference jejich vlastníků. Podrobná analýza brněnské sbírky zabavených náboženských knih nám dokáže prozradit, jakými jazyky čeští a moravští Židé četli a na základě jazyků vlastnických poznámek uvnitř knih můžeme získat představu i o jejich preferované obcovací řeči. Dále můžeme získat informace o čtenářských zvyklostech tehdejších vlastníků knih, jako například zdali patřilo více knih mužům, nebo ženám, které typy knih byly využívány dětmi, nebo které tituly se těšily velké oblibě na základě počtu jejich výtisků obsažených ve fondu.

Poslední paměti, kterou knihy mohou nést, je *paměť individuální*. Individuální paměť knihy zaznamenává osudy jednotlivých osob, které si knihu pořídily, dostaly či zdědily a po určité části svého života ji vlastnily. Čtení knih je totiž považováno za socio-kulturní stopu, která po svých čtenářích zachovává otisky a řadí je do různých společenských a kulturních vrstev (Trávníček, 2011, s. 39). Individuální paměť knih nám proto dokáže poodhalit informace o osobnosti vlastníka knihy a jeho společenském pozadí. Vlastnické znaky zachycující individuální paměť knihy mohou být různorodé, od mírně špinavé obálky knihy nebo natržené stránky, po rozsáhlé vlastnické poznámky na jednotlivých stranách výtisku. Některé knihy mohou nést rozsáhlou několik set letou individuální paměť, kdy se dědily z generace na generaci, oproti tomu jiné knihy mohou mít historii velice krátkou. Individuální paměť může být uchována v knihách prostřednictvím takzvaných paměťových stop, kterým je věnována celá následující kapitola. Analýzou individuální paměti knih brněnské *Knihovny ukradených nadějí* lze v některých případech odhalit jednotlivé vlastníky knih a následně rekonstruovat jejich životní příběhy, až po jejich často tragický osud během války. Díky individuální paměti zkoumaných knih je možné také oživit paměť na skutečné osoby, na které by jinak mohlo být zapomenuto. Knihy v brněnském fondu mnohdy představují jediný hmatatelný důkaz toho, že jejich vlastníci skutečně existovali a mají potenciál odhalit jejich jedinečné osudy, které by jinak zůstaly jen pouhou statistikou v počtu obětí holocaustu. I když vlastníci těchto knih zemřeli, tak paměť na ně žije v jejich knihách dál.

2.1 Paměťové stopy v knihách

Paměťové stopy umístěné v knihách by se daly charakterizovat jako soubor informací, jež nebyly původní součástí výtisku, ale byly do knihy přidány až později právě jejím přechodným nebo trvalým vlastníkem, popřípadě více vlastníky. Za paměťové stopy můžeme považovat jakékoliv stopy, které naznačují, že konkrétní kniha byla používána. Ne všechny knihy obsahují individuální znaky, ale s jistotou lze konstatovat, že pokud je kniha obsahuje, zvyšuje se tím pravděpodobnost, že právě tato kniha byla čtena a užívána (Jackson, 2001, s. 250).

Zanechávání známek používání ve formě osobních stop není ve čtených knihách pouze záležitostí moderních dějin. Marginálie a vlastnické značky různých typů můžeme nacházet i v dílech výrazně starších. Vpiskům a osobním poznámkám ve středověkých rukopisech a pozdějších tištěných knihách však byla z hlediska historického výzkumu zpočátku věnována pouze minimální pozornost. Zatímco dřívější historický výzkum pracoval s knihami především z hlediska obsahu a vlastnické poznámky působily pro badatele spíše rušivým dojmem, od 90. let minulého století nastala v historickém výzkumu zásadní změna, která obrátila pozornost na knižní výtisk jako fyzický objekt. Velký vliv na negativním postoji k margináliím a vpiskům měly veřejné knihovny, které od poloviny 19. století až do konce 20. století zažívaly rozkvět, a psaní do vypůjčených knih bylo považováno za něco nepřijatelného, snad až tabuizovaného. Od 90. let 20. století se však do zájmu badatelů dostávají fyzické atributy knihy, například materiál, ze kterého byla kniha vyrobena, druh inkoustu, stav knihy a především vlastnické poznámky (Lerer, 2012, s. 127). Současní badatelé navazující na tradici knihovnědy již nepovažují knižní vpisky jako projev ničení a neúcty ke knihám, ale jako nástroj, díky němuž mohou lépe pochopit význam textu, ke kterému se marginálie vztahují, nebo osobnost jejich autora. V posledních dvaceti letech vzniklo několik monografií věnovaných problematice psaní do knih. Středověkým knižním vpiskům se ve svém díle *Traces: People and the Book* věnuje biblička Laura Light, raně novověké marginálie zkoumá v díle *The Reader in the Book: A Study of Spaces and Traces* Stephen Orgel. Z význačných autorů lze ještě zmínit například H. J. Jackson působící na University of Toronto, která se ve svých dílech věnuje margináliím a zkoumá knižní vpisky předních osobností britského romantismu jako Samuela Taylora Coleridge nebo Williama Wordswortha. Výzkumy těchto badatelů v oblasti vlastnických vpisků se však jeví jako nedostatečné, neboť autoři pracují převážně s margináliemi, čili vpisky komentujícími jednotlivé části textu knihy, jako hlavními reprezentanty vlastnických poznámek. Autoři významných děl o individuálních čtenářských stopách zcela přehlížejí význam jiných než marginálních vpisků, nebo jim věnují pouze minimální pozornost, protože je nepovažují za historicky a literárně důležité. Tímto způsobem se tedy tito badatelé při výzkumu knih stále orientují výhradně na texty knih a rukopisné komentáře k nim, které představují primární zdroj jejich výzkumů. Současný výzkum knih jako fyzických objektů tedy stále obsahuje značné mezery. Prolomit tuto propast se pokusil Andrew Stauffer působící na University of Virginia ve své knize *Book Traces: Nineteenth-Century Readers And The Future Of The Library*. Na rozdíl od výše zmíněných autorů se snaží poskytnout bližší analýzu i jiných knižních vpisků než pouze marginálií a podrobně pracuje i s významem hmotných předmětů vložených do knih. Stauffer rovněž inicioval vznik stejnojmenného internetového projektu

Book Traces, kam může veřejnost přidávat fotografie paměťových stop nalezených v knihách vydaných po roce 1820, které jsou volně k dispozici ve veřejných knihovnách³. Cílem tohoto projektu je uchovat tyto knihy, ne pro jejich literární výjimečnost, neboť vznikaly v mnoho nákladovém vydání a jejich historická hodnota není vysoká, ale právě pro jejich individuální výjimečnost založenou na paměťových stopách. Na rozdíl od výše zmíněných badatelů, kteří svůj výzkum zaměřovali především na marginálie historických osobností, pracuje Staufferův projekt s margináliemi „běžných“ čtenářů. I tento projekt má však své nedostatky. Prvním z nich je vymezení pouze na volně cirkulující knihy z veřejných knihoven, projekt zcela opomíjí soukromé knihovny a další knižní fondy, které mohou být také nositeli paměťových stop. Druhým problémem je, že projekt obsahuje pouze fotografie knih obsahující paměťové stopy, chybí však jakýkoli komentář či jejich analýza.

Zásadní mezeru ve výzkumu marginálií a knižních vpisků představují knihy židovských majitelů, které ve svém bádání dosud nezohlednil žádný autor. Přitom si pro svoji specifčnost jistě zaslouží zvláštní pozornost. Tématu vpisků v židovské literatuře se od roku 2014 zabývá projekt *Footprints*⁴ zastřešovaný Kolumbijskou univerzitou. Tento projekt shromažďuje hebrejské tisky obsahující knižní vpisky a snaží se doplnit chybějící informace o původu knih a označit jejich původní majitele. Projekt však obsahuje povětšinou pouze knihy z univerzitních, či soukromých knihoven a chybí v něm knihy vydané po roce 1800. Z projektu rovněž nevznikla žádná publikace, která by představila ucelenou charakteristiku židovských marginálií a představila jejich specifčnost. Jistě mohou být při jejich analýze aplikovány poznatky z obecných bádání v oboru paměťových stop, ale samotné nejsou pro jejich výzkum dostatečné. Paměťové stopy v knihách by při běžném historickém či sociologickém výzkumu neměly být samy o sobě považovány za jediný stoprocentně věrohodný pramen. Pro výzkumy zabavených židovských knih během války je však výzkum knižních vpisků zásadní, a to jednak proto, že velká část židovských knih byla během války zničena a zkoumané knihy mohou sloužit k lepšímu pochopení židovského čtenářství, ale také proto, že se nedochovalo mnoho hmatatelných vzpomínek na židovské občany, kteří se konce války nedožily.

I když knižní vpisky v zabavených židovských knihách mohou poskytnout dosud neobjevené poznatky o jejich židovských čtenářích, může být jejich analýza v některých ohledech zavádějící. Často nemůžeme bez důkladné paleografické analýzy s jistotou říci, kdy

³ *Book traces* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://booktraces-public.lib.virginia.edu/>

⁴ *Footprints* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://footprints.ctl.columbia.edu/>

byly paměťové stopy do knihy umístěny, zdali krátce po jejím vydání, nebo klidně až o století později. Dále není snadné určit autora vpisku, pokud chybí podpis, nebo nemáme jiný rukopis k porovnání (Nichols, 2018, s. 703). Často se také setkáváme s vpisky, které byly přeškrtnuty nebo doplněny, ale nevíme, zdali byly tyto úpravy provedeny původními majiteli knihy, nebo až těmi pozdějšími. Nicméně i přes všechna úskalí, která výzkum paměťových stop přináší, lze z nich získat obecné informace o tom, jak bylo s knihami nakládáno a jak k nim a ke čtení celkově jejich majitelé přistupovali. Jako příklad můžeme zmínit skvrny od vosku vyskytující se i v několika knihách brněnského fondu, které naznačují, že čtení pro majitele těchto knih představovalo aktivitu, které se věnovali po pracovní době, tedy často večer nebo v noci. Pověštinou se jedná o knihy z první poloviny 19. století, kdy ještě nebyla do židovských domácností zavedena elektrina a Židé si při čtení svítili právě voskovou svící. Projekt *Book Traces* nabízí podobnou paralelu, a to přítomnost jehel v knihách, které naznačují, že ženský volný čas byl limitovaný a ženské čtenářky si navzájem při práci předčítaly (Smith, 2014). Z individuálního hlediska nám paměťové stopy mohou odhalit identitu vlastníků knih. Jednotlivé výtisky často obsahují jména vlastníků, ale můžeme díky nim získat i další informace. Na základě marginálií můžeme proniknout do myšlenek a pocitů vlastníka knihy, které pociťoval v průběhu čtení a průběžně do textu zaznamenával (Wagstaff, 2012, s. 2). Většina badatelů se shoduje, že knižní vpisky z moderní doby, jak ukazují i výsledky analytické části této práce, mají obvykle soukromý charakter a jejich pisatelé, netušíce, že si je někdo přečte, je psali výhradně pro sebe a byly součástí jejich vnitřní komunikace (Eis, 2012, s. 18). Díky vlastnickým vpiskům tak můžeme proniknout do nitra jejich pisatelů a zjistit o nich informace, které bychom z jiných zdrojů získat nemohli.

Existuje mnoho druhů paměťových stop, se kterými se můžeme při práci s knižními výtisky setkat a každý z těchto druhů nese jiný druh informace, ať už o knize, nebo jejím majiteli. Analýzu jednotlivých forem a typů individuálních znaků v knihách představí další kapitola.

2.1.1 Formy paměťových stop

K nejčastějším paměťovým stopám, se kterými se můžeme v knihách setkat, patří rukopisné vpisky. Rukopisné vpisky můžeme rozlišit na tři typy: *vpisky vztahující se k majiteli knihy*, *vpisky vztahující se k textu knihy* a *vpisky nevztahující se ani k jednomu z výše zmíněného*.

První typ rukopisných paměťových stop představují poznámky vztahující se k osobě majitele knihy. Tyto stopy souvisí s knihou jako s objektem, ne však s jejím textem. Může se

jednat například o vlastnické vpisky skládající se ze jména, podpisu, místa bydliště, povolání nebo rukopisného uvedení roku, ve kterém majitel knihu získal. Vlastnické poznámky představují podle H. J. Jackson nejvíce frekventovaný typ knižních vpisků (Jackson, 2001, s. 19). Do této kategorie můžeme rovněž zařadit věnování umístěná v knihách, která často nesou jméno obdarovaného knihou a rok, popřípadě událost, ke které se darování váže.

Druhý typ rukopisných paměťových stop představují vpisky, které nějakým způsobem reagují na text knihy, či ho komentují. Takovýto typ paměťových stop bývá v odborné literatuře označován jako *marginálie*. Tyto marginálie mívají podle H. J. Jackson obvykle ustálený formát. Horní nebo spodní okraj stránky bývá využíván pro klíčové slovo kapitoly, nebo nadpis. Boční okraje naopak slouží k umístování průběžných komentářů vztahujících se k textu v průběhu jeho četby. Mezi řádky čtenáři často píší glosy nebo překlady jednotlivých slov, pokud se jedná o knihu cizojazyčnou (Jackson, 2001, s. 27-28). Motivy těchto poznámek jsou různé, může se jednat o poznámky vzniklé v průběhu učení. S tímto typem se nejčastěji můžeme setkat v učebnicích. Tvoření poznámek během učení má totiž pozitivní pedagogický aspekt na pochopení textu a zapamatování si jeho obsahu (Wagstaff, 2004, s. 4). Motivy k psaní marginálií nemusí však souviset pouze se studiem, ale můžou představovat rovněž dialog, buď mezi autorem textu a čtenářem, nebo mezi jednotlivými čtenáři stejného titulu. Čtenáři mohou v rámci jednosměrné komunikace s autorem díla buď vpisovat svůj souhlas, či nesouhlas s jednotlivými tvrzeními, popřípadě klást otázky. Čtenáři často označují pasáže v textu, které v nich vyvolávají emoce, a proto chtějí mít toto místo v knize vyznačeno, aby jej mohli v případě potřeby znovu rychle najít. Marginálie mohou mít také společenský význam. Během 19. a počátku 20. století bylo běžnou praxí umísťovat do oblíbené knihy marginálie předtím, než byla darována (Wagstaff, 2004, s. 4). Tato praxe přinutila obdarovaného k hlubšímu ponoření se do díla a přemýšlení nad jeho významem.

Posledním typem rukopisných poznámek jsou ty, které nemají žádnou spojitost s textem knihy, ani nemají vlastnický charakter. Do této skupiny můžeme zařadit všechny rukopisné vpisky nacházející se v knihách, které vznikly zcela nezávisle na knize samotné. Knižní vpisky mohou být do knih umísťovány zcela nahodile, volný papír v knize mnohdy čtenáři posloužil k nutnému zaznamenání čehokoli důležitého právě tehdy, když u sebe neměl k dispozici jiný zdroj papíru. To stejné platí pro dětské kresby, které byly v knihách nalezeny, ale s literárním dílem tematicky nesouvisí.

Pokud se zaměříme na evoluci knižních paměťových stop, můžeme využít poznatky H. J. Jackson, která přišla s časovým rozdělením evoluce rukopisných poznámek do tří etap. První

etapa začíná od šíření rukopisů a končí rokem 1700. Pro toto období je podle Jackson typické psaní do knih výhradně ze studijních důvodů. V důsledku vysoké ceny rukopisů a výtisků umísťovali žáci a učitelé poznámky, které doplňovaly nebo vysvětlovaly konkrétní text a mohly tak posloužit další generaci vlastníků knihy. Osobní postoje a názory byly v tomto období vzácné (Jackson, 2001, s. 50). Druhé období, které začíná rokem 1700 a končí v roce 1820, se vyznačuje psaním kritických a hodnotících poznámek k textu samotnému. Čtenář zde již vyjadřuje svůj postoj vůči textu a tento postoj je určen ke sdílení mezi ostatními čtenáři (Jackson, 2001, s. 54-55). Ve třetí fázi, od roku 1820 do současnosti, nastává obrat a knižní vpisky přestávají mít sociální rozměr a začínají mít čistě soukromý charakter (Jackson, 2001, s. 73). S tímto obratem souvisí i tehdejší trendy v knihtisku. Pořizovací cena knih v 19. století se pro mnoho lidí stala dostupnější a výtisky přestávaly ve velké míře cirkulovat mezi čtenáři. Neznamená to však, že by od roku 1820 přestaly existovat rukopisné poznámky doplňující text pro budoucí čtenáře, nebo poznámky podněcující dialog mezi čtenáři. Každá rukopisná poznámka je specifická a je k ní potřeba přistupovat individuálně.

Dalším častým typem paměťových stop umístěných v knihách jsou razítka. V knižních fondech se můžeme setkat s razítky různých tvarů a barev. Nejčastěji se jedná o razítka vlastnická, přisuzující vlastnictví knihy buď osobě fyzické, nebo právnické. U fyzických osob se může jednat o majetnické razítko se jménem, někdy doplněné i o bydliště, popřípadě živnost, které dokládá soukromé vlastnictví konkrétní knihy. Oproti tomu majetnická razítka právnických osob naznačují, že je kniha majetkem nějaké organizace či spolku. V židovském prostředí se může jednat například o židovskou obec, náboženskou školu, mládežnický klub apod. Kromě majetnických razítek, můžeme v knihách narazit i na ex libris v podobě tištěné vlastnické značky nalepené v knize. V neposlední řadě můžeme v knihách nalézt také razítka prodejců knih (knihupectví, antikvariátů), nebo knihoven. Tato razítka mohou při výzkumu knihy poskytnout cenné informace o její provenienci.

Další významnou skupinu paměťových stop, se kterými se můžeme v knihách setkat, tvoří vložené předměty. Tento druh paměťové stopy sice není přímou součástí výtisku jako například rukopisné poznámky nebo kresby, ale představuje nezanedbatelný zdroj informací o životě vlastníka knihy. Vložené předměty do knih můžeme rozdělit do dvou hlavních kategorií. První skupinu tvoří vložené předměty, které byly do knihy vloženy vědomě, za jistým záměrem. Vložení těchto předmětů do knihy v sobě nese hlubší význam a určitým způsobem koresponduje s konkrétním dílem. Jako příklad typické vědomé záložky můžeme uvést list papíru se studijními poznámkami vložený v učebnici nebo lístek s vybranými čísly stran a

názvy kapitol sloužící pro lepší orientaci v knize, či listy s paralelními texty z jiných děl. Do kategorie úmyslně umístěných knižních záložek bychom mohli zařadit i ty předměty, které jsou pro jeho vlastníka důležité a umístěním do svého oblíbeného literárního díla si pojistí, že je bude mít stále při ruce. Do této kategorie můžeme zařadit například fotografie rodiny a přátel, dopisy, nebo pohlednice. Dále se můžeme setkat i s navštívenkami, vizitkami, nebo listem papíru s důležitými adresami. Za vědomě umístěnou záložku v knize můžeme považovat i přírodní motivy, jako jsou listy a květy slisované mezi jednotlivými stránkami. Praxe vkládání rostlin do literárních děl je výrazně spjata s poezií a jejich umístění v knize se výrazně opírá o strukturu knihy, která dodává vloženému předmětu lyrický status (Orgel, 2015, s. 50). Za typický příznak květomluvy můžeme považovat například hojně se vyskytující list břechťanu, který symbolizuje věčný život a často jej můžeme spatřit i jako motiv na náhrobcích. U milostných básní můžeme naopak nacházet květiny symbolizující lásku a náklonnost milovaného. Na tomto místě je důležité upozornit, že ne všechny rostlinné motivy musí mít nutně symbolický charakter. Mnohdy se můžeme setkat s listy a květy, které do knihy byly vloženy výhradně za účelem jejich vylisování a majitel knihy na ně později zapomněl. Při výzkumu vložených předmětů v knihách je proto důležité zjistit přesné místo, kde se předmět nachází a provést důkladnou analýzu textu jednotlivých listů, mezi které byl předmět vložen.

Druhou kategorií vložených předmětů do knih reprezentují předměty, které byly do knihy vloženy náhodně, čili bez jakéhokoli hlubšího úmyslu. Mohlo k tomu dojít při spěchu majitele knihy, kdy v náhle nastalé situaci nevěděl, kam konkrétní předmět uschovat, a proto zvolil to, co měl zrovna při ruce, v našem případě tedy knihu. Často se tedy můžeme setkat s jízdenkami, které do knihy jejich majitel vložil, zatímco si dlouhou cestu krátil četbou. Vzácné nejsou ani vložené obaly od potravin, účtenky, nebo vytržené listy z denního tisku. Tyto vložené předměty mohou hrát velkou roli při dataci vlastnictví dané knihy, která se nemusí shodovat s datem jejího vydání. Pokud z rukopisných poznámek není zřejmé, v jakém období majitel knihu vlastnil, analýza přítomných vložených předmětů nám může tuto informaci přiblížit. V dopisech, pohlednicích a novinových výstřižcích totiž často figuruje konkrétní datum.

V neposlední řadě lze za paměťové stopy ukryté v knihách považovat i znaky opotřebení knihy. Při výzkumu starých knih se často setkáváme s knihami jevícími značné poškození, ať už se jedná o poškození obálky plísní, či myšimi kousanci, nebo zažloutlé, často natržené listy, mnohdy doplněné o nečistoty. V některých případech však můžeme nalézt knihy v naprosto dokonalém stavu bez známky sebemenšího poškození. Tyto paměťové stopy nám mohou pomoci určit stáří knihy a to, zdali byla kniha používána, či pouze ležela ladem

v knihovně. Pomocí analýzy nečistot mezi jednotlivými listy můžeme také určit, jaké pasáže z díla jeho vlastník vyhledával nejčastěji. K tomu lze využít i denzitometrii, která odhalí, které listy mají menší hustotu způsobenou větším fyzickým opotřebením (Light, 2016, s. 30). Na příkladu židovských modlitebních knih může nejvíce ohmatané místo v knize signalizovat modlitbu, ke které se vlastník knihy obracel nejčastěji. Čtenářovu oblíbenou knižní pasáž může naznačovat také ohnutý roh listu zastupující funkci záložky. V případě značně poškozených knih se často setkáváme se snahou o jejich opravu. V knižních fondech můžeme nalézt staré knižní bloky vřité do nové vazby, protože ta původní byla nenávratně poškozena. Natržené listy bývají slepovány a odtržené okraje znovu doplňovány včetně dopsaného původního textu. Tato starostlivá péče původního majitele nám naznačuje, že pro něj měl konkrétní výtisk značnou hodnotu. Oproti tomu, záměrně poškozené a znehodnocení knihy dokládají vlastníkovu lhostejnost a signalizují absenci vztahového pouta k dané knize.

Paměťové stopy představují komplex informací o knize a jejím vlastníkovu, které mohou výrazně přispět k poodhalení jak osudu knihy, tak životního příběhu jejího vlastníka. V následujících kapitolách bude věnována pozornost nejdůležitějšímu druhu paměťových stop, a to rukopisným poznámkám a s nimi spojenými kresbami, a metodám jejich výzkumu.

2.1.2 Kresby

Kresba představuje významnou paměťovou stopu, která nám může poodhalit osobnost jejího autora. S kresbami se při zkoumání knih můžeme setkat buď ve formě samostatně vložené záložky obsahující kresbu, anebo přímo na jednotlivých stranách zkoumaných knih. Autory kreseb v knihách bývají nejčastěji děti, které oproti dospělým nemají ukotveno vztahování se k předmětům a obvykle si neuvědomují, že mohou svojí kresbou knihy poškodit či zničit. Oproti tomu dospělí mají tendenci chránit knihu před poškozením, zejména v případě má-li pro ně hlubší citový význam, a ke kresbě využívají jiné médium.

Dětská kresba, se kterou se při výzkumu knih setkáváme, představuje specifický druh paměťové stopy, jejíž analýza si vyžaduje zvláštní pozornost. Děti využívají kresbu jako prostředek komunikace, pomocí svých děl se snaží něco sdělit, podělit se o své vnímání světa a komunikovat tak s adresátem kresby. Kresba tedy dítěti často nahrazuje řeč, a to i po období, kdy začne samo mluvit, protože jeho slovní zásoba je zatím neúplná a dítě není schopno řeči dokonale vyjádřit to, co chce, protože jeho komunikační schopnosti se teprve vyvíjejí.

Důležitou informací, kterou nám může analýza kreseb přinést, je přibližný věk jejího autora při realizaci kresby. Toho můžeme využít v případě, kdy zkoumaná kniha neobsahuje

kromě zkoumané kresby žádnou jinou paměťovou stopu, která by nám poodhalila osobnost jejího vlastníka. Existuje mnoho psychologických teorií pojednávajících o postupném vývoji dětské kresby, které přináší podrobný popis, čím se dětská kresba v jednotlivých letech dítěte vyznačuje a jak se postupně vyvíjí. Tato kapitola poskytne vhled do vývojové teorie Roseline Davido a Marie Vágnerové, jejichž poznatky byly v rámci výzkumné části této diplomové práce aplikovány při analýze zkoumaných knih. Na úvod je však zásadní poznamenat, že každé dítě se vyvíjí individuálně a vývojové teorie dětské kresby nelze aplikovat se 100% přesností. Přesto však mohou posloužit jako podpurná metoda při analýze konkrétních dětských kreseb ve zkoumaném vzorku knih. Vývoj dětské kresby by bylo možné charakterizovat pěti hlavními fázemi:

1. Počátky kresby

Davido tuto fázi, která nastává v období okolo prvního roku života, nazývá jako *stadium čmáranic* (Davido, 2008, s. 21). Pro toto období jsou charakteristické náhodné tahy tužkou všemi směry, aniž by došlo ke zvednutí hrotu tužky z papíru (Davido, 2008, s. 21). Důsledkem toho se nám může kresba jevit negativně jako pouhá „čmáranice“ bez hlubšího významu. Vágnerová tuto fázi vývoje označuje jako *presymbolickou*, nebo *senzomotorickou* a zdůrazňuje, že tyto kresby nemají pro jejich autory žádnou hlubší symboliku a jedná se spíše o pouhou hru s tužkou a papírem než umělecké vyjádření (Vágnerová, 2005, s. 183).

2. Počátek uvědomělé kresby

Toto období nastává bezprostředně po *stadiu čmáranic* a Davido jej označuje jako *stadium čárání*. Jednotlivé tahy tužkou začínají mít pro dítě význam a jejich prostřednictvím se snaží napodobovat skutečnost, i když dospělým to při prvotním pohledu na kresbu nemusí takto připadat (Davido, 2008, s. 22-23). Vágnerová toto stadium označuje jako *fázi přechodu na symbolickou úroveň*, neboť dítě si začíná uvědomovat, že prostřednictvím kresby může zobrazovat realitu (Vágnerová, 2005, s. 183). V tomto stadiu kresby dítěte ještě nevykazují známky konkrétních motivů a bývá těžké rozpoznat, co se dítě snažilo svou kresbou vyjádřit. Toto období trvá u zdravě se vyvíjejícího dítěte přibližně do tří let věku.

3. Období kresby lidského těla

Jedním z prvních motivů, které se v dětské kresbě objevuje, bývá lidské tělo. *Stadium hlavonožců*, neboli dětská realizace lidské postavy, jak ji nazývá Davido, začíná probíhat přibližně ve třech letech dítěte a končí okolo pěti let (Davido, 2008, s. 23-24). V tomto období

si již dítě plně uvědomuje záměr své kresby a to, co jejím prostřednictvím chce vyjádřit. Lidské tělo v dětském podání skutečně zprvu jako hlavonožec vypadá. Na začátku této fáze kreslí dítě lidské tělo jako jedno velké kolo (představující trup i hlavu zároveň) a do něj umístí dvě oči. Vágnerová zdůrazňuje, že dítě jako první kreslí hlavu postavy, neboť má pro dítě největší význam z hlediska společenského vývoje jako prostředek emocí a nonverbální komunikace (Vágnerová, 2005, s. 185). Teprve později dítě přidává dvě čáry představující nohy, které se v kresbě objevují dříve než ruce a nyní kresba skutečně hlavonožce připomíná (Uždil, 2002, s. 22). Společně s růstem dítěte, přibývají v kresbě postupně i detaily. Rozdělení trupu od hlavy nastává mezi 5. a 6. rokem života a kompletní tělo se všemi končetinami a detaily, jako jsou uši, nos, rty a vlasy dítěte zvládá až v šesti letech (Davido, 2008, s. 24).

Vágnerová pro toto období používá odlišnou terminologii a upřesňuje věkovou kategorii jednotlivých výtvarných projevů. Období mezi 3. a 6. rokem života nazývá *fází primárního symbolického vyjádření*. Pod tuto fázi spadají tři stádia. Prvním je již výše zmíněné Davidovo *stadium hlavonožce* nastávající okolo třetího roku života. Druhým stadiem podle Vágnerové je *stadium subjektivně fantazijního zpracování* probíhající mezi 4. a 5. rokem. V tomto stadiu dítě své kresbě postavy přidává detaily, které se mu jeví jako důležité, jako např. pupek, knoflíky a oblečení, skrz které lze vidět postavu. Posledním stadiem je *stadium realistického zobrazení*, ke kterému dochází okolo šestého roku života. Dítě nyní již zcela vědomě ovládá své umělecké vyjádření a snaží se o co nevěrohodnější zobrazení reality (Vágnerová, 2005, s. 186).

4. Kresby dětí mladšího školního věku (7-12 let)

Davido ve své teorii popisuje další důležité aspekty ve vývoji dětské kresby, které následují po hlavních třech předškolních fázích. Prvním je transparentnost (neboli průhlednost), která spočívá v tom, že u kresby lze vidět vnitřek nakresleného předmětu (např. nábytek v domě, plod v břiše těhotné matky atd.), i když by kresba měla znázorňovat pouze zevnějšek (Davido, 2008, s. 25). Transparentnost vzniká už na konci *stadií hlavonožců* a úplně vymizet by měla do 7. až 9. roku života. Od 7. let rovněž dítě začíná pracovat se zásadním jevem v kresbě, a to perspektivou. Kresby získávají trojrozměrný aspekt a vertikální kresby přestávají být sklápěny do horizontální roviny. Na konci tohoto období se rovněž začíná objevovat kresba z profilu (Davido, 2008, s. 27).

5. Kresby dětí staršího školního věku (12+)

Okolo 12. roku dítěte dochází podle Davido k dokončení vývoje kresby, která je nyní maximálně realistická, prostorová a dotažená do detailů (Davido, 2008, s. 27). Kresby dospívajících postupně začínají být nerozpoznatelné od těch dospělých.

2.1.3 Rukopis

Rukopisné poznámky představují nejčastěji frekventovaný typ vlastnických poznámek, které můžeme v knihách nalézt. Rukopis, stejně jako kresby, nám může mnohé prozradit o pisateli. Kromě informační hodnoty v sobě rukopisné poznámky mohou často nést i složku emoční a estetickou. Právě díky estetické složce rukopisu můžeme za pomoci grafologického rozboru získat informace o pisateli. Na tomto místě je důležité poznamenat, že níže zmíněná teoretická východiska převzatá ze sekundární literatury, platí pouze pro část analyzovaného fondu, protože je nelze vztáhnout na hebrejské písmo, které se v rukopisných poznámkách rovněž vyskytuje, ale pouze na klasickou latinku.

Při grafologickém rozboru písma nelze s jistotou určit pohlaví pisatele. Jan Jeřábek to vysvětluje tím, že rukopis neodhaluje pisatelovo fyziologické pohlaví, nýbrž originální písmo každého jedince vypovídá o jeho psychickém rozpoložení podmíněném povahovými rysy, které mohou být typicky ženské, nebo mužské (Jeřábek, 2003, s. 49). Každý člověk má v sobě dohromady femininní a maskulinní rysy, které jsou ovlivňovány měnícími se rolemi žen a mužů ve společnosti. Díky dnešní rovnoprávnosti pohlaví proto charakteristiky dříve typicky mužského písma mohou nyní být aplikovány i na písmo ženské (Jeřábek, 2003, s. 49). Písmem se tedy projevuje identifikace s mužskou, nebo ženskou rolí ve společnosti, ne se skutečným pohlavím pisatele (Jeřábek, 2003, s. 49). I přesto však existují typické rysy mužského či ženského písma a lze sledovat určité platné rozdíly v písmu obou pohlaví. Pro převládající ženské rysy osobnosti je typické využívání estetiky při psaní a snaha o úhledné písmo, v typicky mužském písmě naopak převládá rozhodnost a dominance (Jeřábek, 2003, s. 49). Ženské písmo má také oproti tomu mužskému větší sklon vpravo a převahu dolních délek. Muži rovněž mnohem častěji než ženy zjednodušují tvary písmen, průběžně při psaní mění jejich velikost a používají své vlastní originální tvary písmen. Ženy tedy mnohem častěji zůstávají u naučených podob rukopisu, který během života nemění (Kučera, 1991, s. 44). Starší grafologické a psychologické teorie, například ta od Josefa Petery, vychází při analýze písma a určení pohlaví pisatele z typických genderových rozdílů. Ženské písmo vnímá jako to více uhlazenější,

pečlivější, jemnější, oproti tomu mužskému, které popisuje jako energické, vypsané a rázovité (Petera, 1947, s. 26).

Z grafologického rozboru není možné získat ani přesný věk pisatele. Nejjednodušeji můžeme s jistotou rozpoznat dětský rukopis. Ten bývá u dětí, které s psaním teprve začínají, zpravidla křivolaký, strnulý, písmena bývají zrcadlově obrácená a různě velká. Po nástupu do školy můžeme vidět určitou jednotnost dětských rukopisů související s kombinací rukopisu učitele, který písmo vyučuje a abecedních vzorů v písankách. Individuální rukopis začíná vznikat až po kompletním zvládnutí písma po 10. roce života (Petera, 1947, s. 30). S dospíváním a uvědomováním si vlastní osobnosti souvisí i podpis dítěte, které po nástupu puberty upouští od předepsaného naučeného formátu a vytváří si svůj vlastní originální podpis (Kučera, 1991, s. 135). U některých dětí dochází vlivem Oidipova a Elektřina komplexu k napodobování podpisu rodiče opačného pohlaví (Kučera, 1991, s. 137). Tato informace může posloužit při analýze vlastnických poznámek umístěných v knihách, které se dědily po mnohé generace a obsahují podpisy potomků jedné rodiny.

Věk dospělého pisatele nelze na základě rukopisu určit. Písmo, jak již bylo zmíněno, vypovídá o našem duševním rozpoložení, nikoli o tom fyzickém. Mentální věk a fyzická vyspělost jedince se tedy nemusí shodovat. Můžeme se tedy u starších lidí setkat s energickým rukopisem připomínajícím ten dětský, protože se i přes svůj pokročilý věk mohou cítit vitální, a naopak u mladých lidí, kteří jsou unavení a vyhořelí, může písmo působit strnule jako stařecké.

Podle Jeřábka však existují určité aspekty písma, pomocí nichž lze alespoň přibližně odhadnout věk pisatele. Jedná se například o velikost písmen. Průměrná velikost malých psacích písmen je mezi 1,7 až 3,5 milimetry. Zatímco mladí lidé často tuto hranici přesahují, starší lidé využívají spíše menšího písma (Jeřábek, 2003, s. 91-92). Při analýze věku pisatele můžeme za indicie pokročilého věku považovat taktéž poruchy plynulosti způsobené třesem a únavou písící ruky (Jeřábek, 2003, s. 51). Plynulost však může být narušená i z jiných důvodů. Pokud například pisatel nepíše ve svém mateřském jazyce, ale používá cizí jazyk, nebo dokonce cizí písmo, strnulost zde nesymbolizuje stáří, ale neobratnost a nezvyk používat jiný jazyk než svoji mateřštinu (Jeřábek, 2003, s. 54). Tato informace je zásadní pro výzkum *Knihovny ukradených nadějí*, protože moravští Židé často používali více než jeden jazyk, a rovněž psali několika typy písem.

3. OSUD ŽIDOVSKÝCH KNIH V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA

Poslední tematická kapitola teoretické části této diplomové práce se zabývá osudem židovských knih během druhé světové války na území Protektorátu Čechy a Morava. Základní nástin této problematiky považuji za nutné v práci obsáhnout, neboť předmětem analytické části práce je vzorek knih, který se dochoval na našem území právě z období Protektorátu. Je proto zásadní zmínit některé důležité aspekty spjaté s židovskými knihami během druhé světové války, jako je jejich cenzura, konfiskace a poválečný osud, které budou sloužit pro lepší orientaci v provedeném výzkumu.

3.1 Význam židovské a hebrejské literatury v českých zemích do začátku 2. světové války

V úvodu této kapitoly je důležité specifikovat, jaký je rozdíl mezi literaturou židovskou a literaturou hebrejskou, neboť tyto pojmy bývají často zaměňovány, nebo dokonce považovány za synonyma. Za hebrejskou literaturu lze považovat všechna literární díla, která byla vydána v hebrejském jazyce. Může se jednat o literaturu náboženskou týkající se židovství, není to ale podmínkou, a hebrejštinu můžeme nalézt i v jiných žánrech s nenáboženskou tematikou. Definice židovské literatury je poněkud složitější. Za židovskou literaturu lze považovat všechna díla, jejichž autory jsou osoby židovského původu, nebo se jejich obsah dotýká židovství. Do židovské literatury by se daly zařadit i díla vydaná v tradičních židovských jazycích, kterými jsou chápány hebrejšтина (zde vidíme shodu s definicí hebrejské literatury), jidiš, judendeutsch, aramejšтина nebo ladino (Mikulášek, 2020, s. 54). Na základě výše uvedených definic můžeme tedy hebrejskou literaturu považovat za součást literatury židovské, nejedná se však o zaměnitelné termíny. Důležitým rozdělovacím prvkem je skutečnost, že literatura židovská může být vydávána v jakémkoli jazyce, kdežto literatura hebrejská je limitována pouze na jeden jazyk, a to hebrejštinu.

V českých zemích, a v podstatě celé křesťanské středověké a novověké Evropě, se až do nástupu modernity však setkáváme s výtisky, které jsou tištěny jak hebrejsky, tak se zároveň tematicky dotýkají židovství. Pro účely této práce můžeme tedy knihy vydané v českých zemích do 18. století považovat za hebrejskou i židovskou literaturu zároveň⁵.

⁵ Výjimku představují knihy vydávané křesťanskými hebraisty, ve kterých se objevuje hebrejské písmo, ať už částečně v úryvcích, nebo tímto písmem byly tištěny knihy celé.

V českých zemích má hebrejské písemnictví dlouhou a bohatou tradici⁶. První hebrejskou tiskárnu založil v Praze roku 1512 Geršom ben Šelomo ha-Kohen. Tato tiskárna, kromě vydávání děl českých autorů, získala roku 1527 povolení i na prodej zahraničních výtisků (Šimeček, 2015, s. 108-110). Na území Moravy byla první židovská tiskárna založena až o století později, roku 1603 v Prostějově Izákem Aronowitzem⁷. Tato tiskárna se však netěšila dlouhému trvání, neboť kvůli popularitě Kohenovy pražské tiskárny nebyla konkurenceschopná (Šimeček, 2015, s. 109). Na příkladu českých zemí je pozoruhodné, že oproti západní Evropě, kde první tiskárny vydávající hebrejské tituly patřily křesťanům, v českých zemích to byly výlučně tiskárny patřící židovským tiskařům. Změna nastala až roku 1754, kdy hebrejský tisk začalo v Brně vydávat křesťanské vydavatelství Františka Josefa Neumanna, které bylo po jeho úmrtí přesunuto do Mikulova (Šimeček, 2015, s. 111)⁸. V tomto období nastává rovněž úpadek pražských tiskáren, jejichž odbyt je, ve srovnání s dovozem zahraničních děl a Neumannovou tiskárnou, minimální (Voit, 2006). Změna nastává až za doby vlády Josefa II., který zakazuje dovoz zahraničních hebrejských knih, díky čemuž se počet pražských tiskáren v tomto období zvedá na tři, aby uspokojil tamější knižní poptávku (Šimeček, 2015, s. 111). Když v roce 1867 dochází k zrovnoprávnění Židů Prosincovou ústavou, mohou židovské a hebrejské tiskárny působit naprosto svobodně, bez jakýchkoliv omezení či cenzury. Tento stav přetrvává fakticky až do roku 1939.

S počátkem okupace a vyhlášením Protektorátu Čechy a Morava se na našem území dostávají v platnost protižidovské restriktce související s knihami. Zásadní právní listinou omezující život židů v Protektorátu se stalo Vládní nařízení č. 136/1939 Sb. *O právním postavení židů ve veřejném životě*. Židé jsou na základě tohoto nařízení vyloučeni z profese redaktorů v nežidovských periodických tiskopisech⁹. Další významné nařízení spočívalo v zákazu vstupu do veřejných knihoven a půjčování si zde knih, které bylo uplatňováno v různých městech Protektorátu. V Praze vydalo vyhlášku zakazující Židům navštěvování

⁶ Ke knižnímu tisku v českých zemích: SIXTOVÁ, Olga (ed.). *Hebrejský knižní tisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Academia, 2012. ISBN:978-80-200-2197-7.

⁷ Ke vzniku hebrejského knižního tisku na Moravě: JELÍNKOVÁ, Andrea. Hebrejský knižní tisk na Moravě na počátku 17. století. Andrea Jelínková. In: *Hebrejský knižní tisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Academia, 2012 s. 153-164.

⁸ K tiskárně Františka Neumanna: JELÍNKOVÁ, Andrea. Z Mikulova do Brna - neumannovská tiskárna a její produkce. In: *Knihy a dějiny*. Praha: Knihovna Akademie věd České republiky. Roč. 28, č. 1-2 (2021), s. 39-69.

JELÍNKOVÁ, Andrea. Nidpas ba-Ir ha-Mehulala Brin: the First Years of the Brno Hebrew Printing House and a Bibliography of Printed Books from 1754-1760. In: *Judaica Bohemiae*. Praha: Židovské muzeum v Praze. Roč. 50, č. 2 (2015), s. 91-107.

⁹ Ze znění *Vládního nařízení, Protektorát Čechy a Morava*, červenec 1939, § 4, čl. 2.

veřejných knihoven pražské policejní ředitelství v září 1941¹⁰. K podobnému zákazu došlo i v Českých Budějovicích¹¹, Poděbradech¹² a mnoha dalších místech v Protektorátu. I přes tyto zákony a vyhlášky omezující přístup Židů ke knihám se však číst nepřestalo, právě naopak. Se stále se zhoršující situací Židů v Protektorátu a úplného vyloučení ze společenského života nacházeli Židé v četbě rozptýlení od pochmurné válečné a nepřátelské atmosféry a útěk z reality svých všedních dní. V případě náboženských titulů v nich rovněž mohli nacházet odpovědi na své otázky, či naději a víru ve zlepšení své situace. Knihy během války sloužily v židovských komunitách rovněž ke vzdělávacím účelům, neboť Židům bylo již v roce 1939 zakázáno studium na nežidovských středních a vysokých školách a museli tudíž spoléhat na dočasné domácí vzdělávání.

3.2 Cenzura a konfiskace židovských knih v Protektorátu

Nacistická ideologie bývá tradičně spjata s negativním postojem vůči knihám. Většina lidí si spojení nacismu s knihami jako první asociuje v podobě veřejného pálení knih na monumentálních hranicích v ulicích Berlína a dalších německých měst roku 1933. Celá problematika vztahu nacismu a literatury je však mnohem komplexnější a omezit ji pouze na ničení knih by bylo nedostatečné.

Pokud se zaměříme na území českých zemí, můžeme se zde setkat s knihovnami, knihkupci, ale i soukromými osobami, kteří se zbavovali knih dokonce ještě před začátkem války, tedy v období druhé republiky (Doležal, 1996, s. 101). K ukrývání, nebo ničení výtisků, které nacistický režim považoval za nepřátelské, docházelo z pochopitelné obavy před perzekucí jejich vlastníků a strachu, že se tradice pálení knih přenese ze západu i do českých zemí. Krátce po vytvoření druhé republiky totiž byly německé pohraniční knihovny, které nyní správně spadaly pod Sudety, začleněny do systému německých veřejných knihoven a nově se plně zodpovídaly Německu a byla v nich nařízená neodkladná revize obsahu knihovních fondů zahrnující vyřazení knih židovských autorů a nacionálně laděných českých děl (Večeřová, 2017, s. 22). Oproti tomu české knihovny v Sudetech přestaly být pod správou českých úřadů, ale zároveň nebyly začleněny pod německé knihovny. Často zde vlivem silných nacionalistických

¹⁰ Zákaz vstupu Židů do veřejných knihoven v Praze. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-03-07]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/121140-zakaz-vstupu-zidu-do-verejnych-knihoven-v-praze/>

¹¹ Z vyhlášky policejního ředitelství v Čes. Budějovicích, 4. září 1939.

¹² Zákaz vstupu Židů do veřejných podniků a biografů v Poděbradech. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-03-07]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/121690-zakaz-vstupu-zidu-do-verejnych-podniku-a-biografu-v-podebradech/>

nálad docházelo k jejich vykrádání a ničení, a proto zůstávaly většinou uzavřeny (Večeřová, 2017, s. 22-23).

Po vytvoření Protektorátu Čechy a Morava a začátku druhé světové války byl již všechn tisk a literatura pod kontrolou nacistické správy. V prvních měsících války bylo pro nacisty nejdůležitější ovlivnění obyvatel podmaněného území prostřednictvím propagandy. K tomuto účelu byla využívána média, jako je rozhlas, film, ale především denní tisk. Kromě kontroly a cenzury původního českého a německého tisku byla v Protektorátu vydávána i řada nových periodik, které se zaměřovaly primárně na propagandu nacistického Německa a šíření antisemitismu. Autoři článků či publikací museli nově rovněž předložit prohlášení o svém árijském původu, aby mohly být jejich texty vůbec publikovány (Doležal, 1996, s. 117).

Dalším významným krokem nacistické propagandy byla kontrola nad knižním trhem. Již v srpnu 1939 byl vydán první seznam zakázaných titulů v Protektorátu čítající 744 výtisků (Doležal, 1996, s. 116). Knihy ze seznamu nesměly být dále tištěny, prodávány knihkupci, nebo obsaženy ve veřejných či soukromých knihovnách. Za porušení těchto nařízení hrozil vlastníkovu knih významný právní postih. Je pozoruhodné, že i přes silně antisemitský postoj nacistického režimu, nebyly mezi prvními zabavovanými knihami primárně ty od židovských autorů, nebo s židovskou tematikou, nýbrž díla exilového prezidenta Edvarda Beneše, ale také literatura komunistická, legionářská či skautská (Šimeček, 2015, s. 302). Nacisté se tedy v první řadě snažili o odstranění děl, která by mohla podryvat autoritu Německa a vychvalovat český národ nebo kulturu, proto aby si zajistili co nejlepší úrodnou půdu pro propagandu při nastolování nového protektorátního režimu. S počátkem protižidovských restrikcí se však každoročně rozšiřovaly seznamy zakázané literatury o další tisíce židovských titulů či autorů. Na začátku roku 1941 byla na seznamech zakázané literatury v Protektorátu rovněž díla významných českých spisovatelů s židovskými kořeny, Karla Poláčka a Františka Langera (Doležal, 1996, s. 113). Odhadovaný počet všech zabavených knih v Protektorátu se odhaduje na pět milionů výtisků (Šimeček, 2015, s. 302). Do tohoto čísla můžeme zahrnout knihy všech nepřátel nacistického režimu, od komunistů, antifašistů, politických odpůrců, až po neněmecké autory, včetně těch židovských.

Židovská literatura nebyla konfiskována primárně kvůli svému obsahu, ale faktu, že jejími autory nebo vlastníky byli Židé, úhlavní nepřátelé nacistického Německa. Kromě většinově převažující beletrie ve vernakulárních jazycích byly konfiskovány také tituly náboženského charakteru, často tištěny v tradičních židovských jazycích, jakými jsou hebrejščina a jidiš. Nacisté, kteří tyto knihy zabavovali, neměli často sebemenší ponětí, jaké

poselství daný text ukrývá a na základě svých obav proto preventivně zabavovali veškeré knihy, které na první pohled jevíly známky židovství. To znamená, že buď byly napsány autory židovského původu nebo byly sepsány v hebrejském písmu, obsahově se dotýkaly židovství, nebo byly vlastněny Židy.

V případě knih židovských můžeme jejich konfiskaci rozdělit do tří typů. První typ představují konfiskace knih z domů a bytů fyzických osob. Správou opuštěných nemovitostí po původních židovských obyvatelích, kteří byli deportováni do pracovních nebo koncentračních táborů, popřípadě těch, kteří v prvních válečných letech stihli emigrovat a svůj majetek museli odevzdat, byla pověřena Treuhandstelle spadající pod centrální pražskou židovskou obec. Ta měla za úkol evidovat a skladovat židovský majetek, včetně knih (Jelínková, 2012, s. 90). Část knih zabavených Treuhandstelle se později stane i významnou součástí terezínské Ústřední knihovny. Na zabavování knih v židovských domácnostech se nepodílela pouze protektorátní vláda, ale rovněž docházelo ojediněle ke krádežím a přivlastňování si knih řadovými obyvateli Protektorátu po jejich deportovaných židovských sousedech současně s jejich dalším majetkem.

Druhým typem konfiskace židovských knih je jejich konfiskace z knihoven židovských spolků a institucí, jako jsou například náboženské školy, synagogy, nebo mládežnické sportovní či sionistické spolky. Počet zabavených knih ze židovských institucí je odhadován přibližně na 60 tisíc (Jelínková, 2019). Správou knih patřících židovským právnickým osobám se zabývala Zentralstelle für jüdische Auswanderung (Ústředna pro židovské vystěhovalce) organizována Hlavním říšským bezpečnostním úřadem (zkráceně též RSHA). Knihy, které byly Ústřednou zabaveny, končily často v terezínské Ústřední knihovně. To však neplatí pro knihy určené pro bohoslužebné účely pocházející ze synagog, jako jsou svitky Tóry, sváteční svitky či jiné vzácné knihy. Tyto knihy určené pro rituální účely byly uskladňovány v Centrálním židovském muzeu v Praze, kde byly odborně analyzovány a katalogizovány (Jelínková, 2012, s. 90-91). Celkový počet knih zabavených v židovských domácnostech a spolcích na území Protektorátu Čechy a Morava je odhadován na jeden a půl milionů (Doležal, 1996, s. 118). Počet židovských obyvatel Protektorátu byl v roce 1941 podle sčítání centrální Židovské náboženské obce Čech a Moravy necelých 90 tisíc (Čapková, 2022, s. 244). Pokud tato dvě čísla porovnáme, dospějeme k překvapivému průměru necelých sedmnácti knih na osobu, což je číslo opravdu vysoké a podporuje tak tezi o nesmírně důležité roli knih v židovském životě.

Třetí typ konfiskace židovských knih na území Protektorátu je spjat s veřejnými a soukromými nežidovskými knihovnami, nakladatelstvími a obchody s knihami, kde se

nacházely knihy židovských autorů, nebo tituly pojednávající o židovství. Konfiskaci vybraných knih z nežidovských knihoven zajišťovala RSHA (Jelínková, 2012, s. 96).

Konfiskované knihy byly často přesouvány do Německa, nebo zůstávaly na území Protektorátu umístěné v různých skladech, například v prostorách zámků, hradů, či Zemské knihovny v Praze. Velká část zabavených židovských knih z území Protektorátu skončila v terezínském ghettu.

3.3 Knihy v Terezíně

Terezínským ghettom, podobně jako mnohými dalšími nacistickými ghetty či koncentračními tábory, prošlo od doby jeho založení až do osvobození značné množství knih. Povolání Židé si do terezínského transportu s sebou často v zavazadlech přivezli své oblíbené knižní tituly, které pokud nebyly při vstupní prohlídce v tzv. šlojsce zabaveny, následně mezi vězni tajně kolovaly a ti jejich četbou získávali krátkodobou úlevu a únik od drsné reality táborového života. Nejednalo se však o knihy pouze s židovskou tematikou, nebo tištěné v hebrejštině. Pamětník Václav Běhounek vzpomíná, že v terezínském ghettu kolovala i významná díla české literatury, jako Manon Lescaut od Vítězslava Nezvala, básně Jiřího Wolкера, či dobrodružné rodokapsy (Zach, 2004, s. 299).

Kromě neoficiálního šíření knih vznikla v terezínském ghettu v listopadu 1942 oficiální knihovna Ghettobücherei Theresienstadt (někdy nazývaná též Zentralbücherei), která správně spadala pod oddělení volného času Freizeitgestaltung, jenž mělo v ghettu na starost organizaci kulturních akcí (Rydell, 2017, s. 305). Knihovna pro vězně byla vítaným zpestřením monotónního táborového života a zájem o knihy byl enormní. Počáteční počet knih po otevření knihovny byl okolo čtyř tisíc výtisků, které byly zabaveny a převezeny do Terezína z Německa, konkrétně z rabínského semináře v Berlíně a soukromé knihovny rodiny Warburgů (Jelínková, 2012, s. 90). Je tedy zřejmé, že první tituly, které si vězni z knihovny mohli zapůjčit, měly především náboženský charakter. Tuto tezi potvrzuje i hlavní knihovník terezínské knihovny Emil Utitz. Ve svých pamětech vzpomíná na nedostatek beletrie ve srovnání s modlitebními a náboženskými tituly a neschopnost knihovny zabezpečit poptávku desetitisíců vězňů. Poukazuje také na tehdejší nedostatek českojazyčných publikací, neboť většina knihovního fondu byla v německém jazyce (Utitz, 1947, s. 548-549). Ústřední knihovna se od svého založení roku 1942 postupně rozrůstala o tituly, které byly zabaveny nově příchozím vězňům v transpotech nejen z Protektorátu, ale i z jiných západoevropských či středoevropských zemí, jejichž vězni byli v Terezíně internováni před transportem do dalších pracovních a

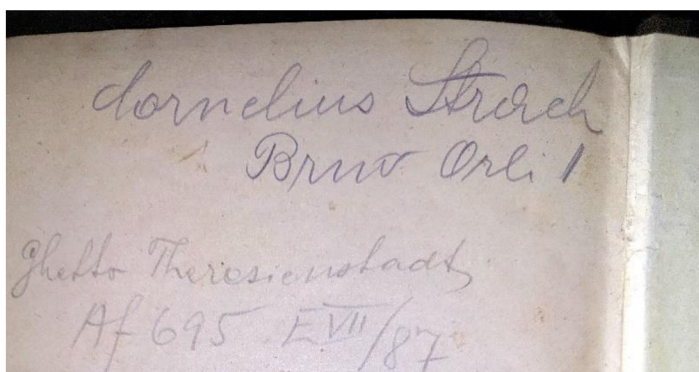
koncentračních táborů. Dalším důležitým zdrojem knih pro Ústřední knihovnu byly zkonfiskované knihy z Německa, které přijížděly s jednotlivými transporty. Jednalo se o výtisky různých organizací, které se po nástupu nacistů k moci stali nelegitimními, jako jsou například zednářské lóže, ale i katolické a protestantské organizace. V neposlední řadě knihovna disponovala i zkonfiskovanými knihami z opuštěných pražských bytů po jejich původních židovských obyvatelích, tituly z pražských a brněnských soukromých knihoven, nebo knihovnamí sionistických spolků (Jelínková, 2012, s. 90-91). Díky velkému počtu knih mohly v Terezíně vzniknout i menší specializované knihovny. Nejpopulárnější byla mobilní knihovna, která obsahovala přibližně třicet titulů vybraných pečlivě knihovníky a umístěná na jednotlivé táborové bloky a po dvou týdnech přesunuta opět na jiný blok (Jelínková, 2012, s. 91). Ústřední terezínská knihovna také zajišťovala výběr knih určený pro různé části ghetta, jednalo se například o vzdělávací knihy a učebnice pro domy mládeže, nebo menší knihovny určené pro nemocné a nemohoucí starší vězně do ošetřoven (Jelínková, 2012, s. 92). Především posledním zmíněným musely dodávané knihy přinášet největší míru potěšení, neboť kvůli svému upoutání na lůžku byli zcela vyloučeni z jakýchkoli táborových činností a čtení se pro ně stalo příjemnou kratochvílí. V náboženských titulech nacházeli jejich čtenáři také naději a víru v záchranu. Celkem prošlo Ústřední terezínskou knihovnou přes dvě stě tisíc titulů (Jelínková, 2012, s. 94). V literatuře věnující se problematice terezínské Ústřední knihovny chybí informace o katalogizaci a označování knih. Doposud zůstává nezodpovězenou otázkou, zdali nějaký soupis jednotlivých svazků existoval, a co se s ním popřípadě po válce stalo. Sám knihovník Emil Utitz zmiňuje pouze hlášení počtu knih komandatuře tábora, které se však nezakládalo na skutečném počtu knih (Utitz, 1947, s. 548-549). Dochované knihy z Ústřední terezínské knihovny mají na titulní straně lineární razítko s nápisem *Ghetto Zentral Bücherei/Ghettobücherei Theresienstadt* nebo pouze *Ghettobücherei*, které jednoznačně dokládá jejich umístění v Ústřední knihovně¹³. V brněnské *Knihovně ukradených naději* však

¹³ Ukázky razítek Ústřední terezínské knihovny lze najít v archivu databáze Holocaust.cz zde:

a) Knihy v ghettu Terezín: M. J. BIN GORION: DER BORN JUDAS. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/kultura/ustredni-knihovna-koncentracniho-tabora-terezin/terezin-4/knihy-v-ghettu-terezin-2/>

b) Knihy v ghettu Terezín: BIBLIA HEBRAICA. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/kultura/ustredni-knihovna-koncentracniho-tabora-terezin/terezin-4/knihy-v-ghettu-terezin-8/>

c) Knihy v ghettu Terezín: THEODOR BIRT: AUS DEM LEBEN DER ANTIKE. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/kultura/ustredni-knihovna-koncentracniho-tabora-terezin/terezin-4/knihy-v-ghettu-terezin-3/>

Obrázek č. 1: Předsádka modlitební knihy brněnského obchodníka Kornelia Stracha, jenž byl vězněn v terezínském ghettu

byly nalezeny knihy, které v Terezíně jednoznačně byly, ale nenesou v sobě žádné z výše zmíněných razítek. Jako příklad můžeme uvést modlitební knížku brněnského rodáka Cornelia Stracha, na jejímž předeštlí je majitelem zaznamenáno číslo transportu do Terezína, jakékoli identifikační znamení Ústřední knihovny však chybí. Je tedy možné, že se jednalo o knihu, kterou majitel ukrýval, a nebyla mu tak zabavena a umístěna do knihovny.

Kromě Ústřední knihovny operovala od roku 1943 v Terezíně ještě jedna, tajná knihovna Bücherfassunggruppe, někdy nazývána slangově vězni jako Talmudkommando, která byla založena na popud komandatury SS (Rydell, 2017, s. 308). Tato knihovna se od té Ústřední terezínské knihovny výrazně lišila v mnoha ohledech. První zásadní rozdíl spočívá v tom, že Bücherfassunggruppe nebyla, na rozdíl od Ústřední terezínské knihovny, přístupná pro veřejnost a pro terezínské vězně neexistovala možnost si odtud knihu zapůjčit. Druhým zásadním rozdílem je obsah sbírky. Tuto knihovnu tvořily z největší části sbírky hebraik, čili knih psaných v hebrejském jazyce, a judaik, tedy titulů, které se obsahově dotýkaly židovství, nebo měly autora židovského původu. Na rozdíl od Ústřední knihovny zde nebylo možné nalézt světskou beletrii, či nenáboženské tituly. Knihy byly do knihovny dováženy ze zkonfiskovaných sbírek evropských knihoven. Jednalo se o knihovny židovské, které patřily židovským obcím, školám, rabínským seminářům nebo spolkům, ale i nežidovské národní a obecní knihovny, které disponovaly židovskými tituly. V menší míře zde byly zastoupeny i knihy nežidovské zkonfiskované z knihoven říšských nepřátel, jako jsou kláštery, zednářské lóže či levicově orientované spolky (Jelínková, 2012, s. 95). Třetím zásadním rozdílem, v čem se knihovna lišila od terezínské Ústřední knihovny, je katalogizace knih. Knihy, které byly součástí knihovního fondu Bücherfassunggruppe, musely být pečlivě katalogizovány a označovány písmeny Jc nebo Jb (Rydell, 2017, s. 349). Katalogizaci prováděli vzdělání teologové, hebraisté a rabíni, kteří měli o hebrejské a židovské literatuře dokonalý přehled a spolehlivě dokázali určit hodnotu a význam jednotlivých titulů. Skupina, která katalogizaci

vedla, měla okolo čtyřiceti členů, a patřil do ní mimo jiné i Otto Muneles (pozdější knihovník pražského židovského muzea), odborník na semitské jazyky Mojžíš Woskin-Nahartabi či Leo Seeligmann (Rydell, 2017, s. 308). Sbíрка knihovny se výrazně rozrostla po bombardování Berlína spojenci, které mělo za následek přesun skladů zkonfiskovaných knih z Německa nejen na hrad Houska a zámky Mimoň, Nový Falkenburg a Nový Berštejn¹⁴, ale také právě do Terezínské knihovny. Celkový počet knih ve fondu Bücherfassunggruppe tvoří přibližně šedesát tisíc titulů, z něhož se během fungování tábora stihla katalogizovat asi polovina výtisků (Jelínková, 2012, s. 97-98).

3.3.1 Osud terezínských knih po válce

Po osvobození Terezína a skončení druhé světové války nebyla obsahu obou terezínských knihoven, z pochopitelných důvodů, věnována příliš velká pozornost. Nejprve bylo zásadní zajistit přeživším v ghetě důstojné podmínky, jako je dostatek čisté vody a výživné potravy, teplého oblečení, kvalitní zdravotní péče a psychické podpory. Pro přeživší, kterým to jejich fyzický stav dovolil a rozhodli se navrátit na místa svých původních bydlišť, bylo nejdůležitější zajistit si finanční podporu prostřednictvím židovských obcí, nebo charitativních organizací, najít si nové bydlení a zaměstnání se stálým příjmem nezbytným pro návrat do společnosti. Je zřejmé, že v době krátce po válce byla záchrana knižních fondů to poslední, na co by přeživší mysleli. Z toho důvodu se obsah ani jedné z knihoven nedochoval v původní podobě. Značný počet knih z Ústřední knihovny zmizel z knihovny ještě během války. Odhaduje se, že s každým transportem vězňů do koncentračních táborů přišla knihovna přibližně o tisíc výtisků, které s sebou zoufalí vězni odnesli a hledali v nich útěchu, a další tisíce knih byly z ústřední knihovny rozebrány po osvobození vězni, kteří si je s sebou odnášeli jako společníka na dlouhou cestu domů (Rydell, 2017, s. 307). V neposlední řadě byly desetitisíce knih zničeny z hygienických důvodů jako prevence před šířením nemocí, především tyfu, jehož epidemie zasáhla ghetto krátce po osvobození. Po všech ztrátách se z Ústřední knihovny zachovalo přibližně sto tisíc titulů, které byly na podzim roku 1945 převezeny do židovského muzea v Praze stejně jako pozůstatek sbírky Bücherfassunggruppe (Jelínková, 2012, s. 94). Do muzea byly později převezeny i knižní sbírky ze zámků v Novém Falkenburgu a Mímoni, zvyšující jejich počet na

¹⁴ Celkový počet knih uskladněných na zámcích je odhadován na více než 500 tisíc výtisků a tvoří ho velký počet knih zabavených zednářským lóžím v Německu. Viz: STROUHALOVÁ, Marcela. K pohybu knižních konfiskátů po roce 1945. In: *Knihovna: knihovnická revue*. 2017, 28(2), 5–19. ISSN 1801-3252. s. 8. Dostupné také z: <https://knihovnarevue.nkp.cz/archiv/2017-2/recenzovane-prispevky/k-pohybu-knižnich-konfiskatu-po-roce-1945>

přibližně 190 tisíc výtisků (Rydell, 2017, s. 351-352)¹⁵. Správou a tříděním knih v židovském muzeu byl pověřen Otto Muneles, který již tuto funkci vykonával v terezínském ghettu. Významná část knih německé provenience byla přesunuta do Izraele, jehož noví občané, tvořeni převážně německy hovořícími přeživšími holocaustu, si na tyto knihy činili nárok. Jednání mezi oběma státy byla iniciována prostřednictvím hebrejské univerzity v čele s Hugem Bergmannem, hlavním knihovníkem univerzitní knihovny a rodákem z Prahy. I přes zdlouhavá jednání a komplikace bylo Bergmannovým přičiněním přepraveno do Izraele 40 až 70 tisíc výtisků (Rydell, 2017, s. 353). Do roku 1948 pak byly některé z knih navraceny svým původním vlastníkům a sady vybraných knih byly rovněž distribuovány do jednotlivých obnovených židovských obcí v Čechách a na Moravě kvůli nedostatku náboženské literatury v poválečném období (Jelínková, 2012, s. 100). Tuto praxi můžeme sledovat i u knihovny olomoucké židovské obce, kde se v současnosti nachází okolo pěti set titulů, které sem mohly být po válce dovezeny z pražských sozů. Nelze nicméně vyloučit, že mohlo jít někdy i o knihy, které zůstaly v rukou osob, které nebyly deportovány (např. osoby ve smíšených manželstvích, nežidovští příbuzní a přátelé apod.). Velká část olomouckého fondu obsahuje stopy moravské, zejména hanácké provenience. Je tedy možné, že rozdělovacím kritériem byly provenienční znaky, čili na základě toho, ze kterého regionu tehdejšího Protektorátu knihy pocházely, do téhož byly navraceny.

Po roce 1948 se kvůli politické situaci v Československu výzkum knižních fondů v pražském Židovském muzeu pozastavil a byl obnoven až v roce 2001, kdy byla badateli v muzeu vypracována databáze obsahující tituly, u nichž se analýzou provenienčních znaků zjistilo, že jejich legitimním vlastníkem je někdo jiný než Židovské muzeum. U těchto titulů byla však zaznamenána pouze signatura muzea, údaje o právoplatném majiteli knihy a typ paměťové stopy nalezené v knize. Ostatní údaje, jako název, či jazyk výtisku, popřípadě obsah paměťových stop v něm umístěných nebyl předmětem výzkumu¹⁶.

¹⁵ Ostatní knihy, které byly během války skladovány na zámcích, převzala do své správy Národní knihovna ČR. Jednalo se především o tituly zahraniční nežidovské provenience. Národní knihovna provádí jejich katalogizaci a výzkum v rámci projektu *Knihy znovu nalezené*, viz webové stránky projektu: O projektu. *Knihy znovu nalezené* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.knihyznovunalezene.eu/cs/oprojektu.html>

¹⁶ Více o projektu pražského židovského muzea: Identifikace původních vlastníků. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2013-2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.jewishmuseum.cz/sbirky-a-vyzkum/provienienci-vyzkum-a-bezuplatne-prevody/identifikace-puvodnich-vlastniku/>

4. METODOLOGIE

Pro účely analytické části práce posloužila jako zdroj výzkumného materiálu *Knihovna ukradených nadějí* nacházející se v současné době v prostorách Židovské obce Brno. Tento zkoumaný knižní fond obsahuje okolo třinácti tisíc knih různého staří a stavu. Můžeme zde nalézt knížky pocházející z druhé poloviny 18. století, které se dědily z generace na generaci, nebo knížky vydané až těsně před válkou ve 30. letech. Zkoumaný fond je, kromě pár výjimek, složen téměř výhradně z náboženské literatury. Jeho součástí jsou knihy různých žánrů, jazyků i vydavatelů. Historie vzniku zkoumaného fondu se vztahuje k období Protektorátu Čechy a Morava. Knižní fond obsahuje tituly pocházející ze tří různých zdrojů. Část knih pochází ze židovských domácností, odkud byly tyto knihy konfiskovány Treuhandstelle za období Protektorátu Čechy a Morava. Druhou velkou část tvoří knihy patřící původním židovským společenstvím a spolkům, ať už synagogám, náboženským školám nebo mládežnickým klubům, odkud byly tyto knihy během války také zabavovány. V neposlední řadě sbírka obsahuje knihy z terezínského ghetta, které zde byli jejich majitelé nuceni ponechat před transportem do dalších pracovních, nebo vyhlazovacích táborů a rovněž knihy, které byly součástí neveřejné terezínské knihovny. Z toho důvodu obsahuje sbírka také tituly pocházející z Německa, Rakouska, Polska, Maďarska a dalších evropských států (Kehila Prag, 2023). Tento různorodý knižní fond byl po válce předán Ústřednímu židovskému muzeu, kterému se podařilo část knih navrátit jejich původním právoplatným majitelům a další významná část byla předána tehdejší Radě židovských náboženských obcí k zajištění distribuce mezi obnovené židovské obce (viz kapitola 3.3.1 *Osud terezínských knih po válce*). Několik tisíc výtisků, z původního poválečného fondu čítajícího okolo sto tisíc knih, bylo distribuováno do Jeruzalémské synagogy, kde však nesloužily k bohoslužebným účelům, ale byly zde skladovány na půdě po dobu téměř sedmdesát let. Na tomto místě je důležité zmínit, že kromě knih z původního poválečného fondu, můžeme ve sbírce Jeruzalémské synagogy ojediněle najít i tituly vydané v 60. a 70. letech 20. století. Lze se tedy domnívat, že při jejich uskladnění došlo důsledkem neopatrné manipulace ke vmísení novějších titulů do původního fondu. Roku 2015 byly knihy přemístěny do skladů Akademie věd ČR a za finanční podpory Nadačního fondu obětí holocaustu započalo jejich fyzické vyčištění, ošetření a katalogizace (Kehila Prag, 2023). Projekt byl však na dlouhou dobu pozastaven z důvodů nedostatku financí způsobeném koronavirovou krizí a nedostatkem personálních kapacit pro jejich zpracování (Kostlánová, 2001, s. 18). Brněnská židovská obec nabídla své volné prostory pro možnost budoucího výzkumu knih a sbírka čítající okolo třinácti tisíc knih byla v roce 2021 z Prahy přesunuta právě

sem. Od této doby bývá fond z Jeruzalémské synagogy označován jako *Knihovna ukradených naději*.

Cílem výzkumného týmu bylo z tohoto fondu cíleně vybrat celkem 105 knih, jejichž provenience se prokazatelně vztahuje k území dnešní Moravy. Při výběru knih nám při práci jako identifikátory moravského původu posloužily provenienční znaky obsažené v knihách, jako například vlastnické poznámky, podpisy, ex libris, razítka, vpisky a další paměťové stopy. Vybrané knihy byly pečlivě nafočeny a následně podrobeny detailní analýze. K nalezení požadovaného vzorku bylo nutné projít přibližně čtvrtinu knih brněnského fondu. Pro účely katalogizace byla vytvořena tabulka obsahující následující kategorie: evidenční číslo knihy, název titulu, jeho žánr a jazyk; lokalizace, médium, jazyk a obsah paměťových stop v knize obsažených. V tabulce nechybělo ani jméno domnělého původního vlastníka knihy a jeho původ. Tato rozsáhlá tabulka poté posloužila k lepší analýze zkoumaného vzorku jako celku, ale i lepší orientaci v jednotlivých zkoumaných kategoriích. Vytvořená tabulka a její parametry rovněž poskytne základ pro budoucí digitalizovanou knihovnu brněnské židovské obce.

V rámci výzkumu těchto vybraných knih byl kladen důraz na jejich individuální důležité aspekty, které nám napomohly k lepšímu pochopení čtenářské kultury židovských obyvatel Moravy 19. a 20. století, ale také vztahů majitelů knih/čtenářů k jejich knihám. Mezi tyto aspekty patří *žánrové rozhraní, jazyk knih, nakladatelství, jazyk vlastnických poznámek, včetně jejich média a obsahu, kresby, vložené předměty* a v neposlední řadě rovněž *celkový stav knihy*. Všechny tyto aspekty budou ve výzkumné části diplomové práce postupně analyzovány, včetně konkrétních příkladů z jednotlivých knih.

V závěru výzkumné části práce budou předloženy vybrané životní příběhy skutečných vlastníků knih zastoupených ve zkoumaném vzorku. Některé tituly, díky povaze paměťových stop v nich obsažených, posloužily jako zdroj informací o osobnostech jejich původních vlastníků. Pokud to bylo možné, byly tyto osoby dohledány prostřednictvím matričních záznamů, databází holocaustu, nebo sčítacích aparátů a na základě informací z nich získaných byly zrekonstruovány jejich individuální osudy.

5. ANALYTICKÁ ČÁST

5.1 Žánr

Zkoumanému vzorku 105 knih bezkonkurenčně dominoval jediný žánr, a to náboženská literatura. Zástupci světské literatury byli ve zkoumaném vzorku obsaženi pouze třikrát. V prvním případě se jednalo o beletrii, konkrétně o německý překlad jednoho svazku románu *Historie velkých objevů (Die Entdeckung der Erde)* francouzského spisovatele Julese Verna vydávaného na pokračování. Druhým zástupcem světské literatury je *Obchodní a regulační zákoník pro markrabství moravské* vydaný roku 1893 v Brně. Posledním titulem řadícím se mezi nenábožensky orientovanou literaturu je německá učebnice anglického jazyka.

Z většinové náboženské literatury převládaly především knížky liturgické, ty se ve vzorku objevily celkem 57krát. Modlitební knížky tedy celkem tvořily více než 50 % zkoumaného vzorku. Sidury pro všední dny a šabaty byly zastoupeny minimálně, celkem 8 tituly. Oproti tomu machzory, modlitební knížky určené na svátky, značně převládaly, a to v celkovém počtu 31 titulů. Nejvíce zastoupeny byly machzory na Jom kipur a Roš ha-šana (často se vyskytující ve společném vydání), dále pak machzory na poutní svátky Pesach, Sukot a Šavuot. Zajímavostí je, že žádné konkrétní vydání modlitebních knih ve zkoumaném vzorku nepřevažovalo. Většina vydání byla ve vzorku zastoupena pouze jednou, výjimečně dvakrát. Jediný výtisk machzoru, který byl ve vzorku obsažen celkem třikrát, představuje hebrejsko-německý machzor na Jom kipur a Roš ha-šana vydaný Juliem Sittenfeldem roku 1896 speciálně pro nově zbudovanou olomouckou synagogu. Mezi další zastoupené liturgické tituly patří rovněž 6 výtisků kajicných modliteb (tzv. selichot) a 2 knihy žalmů, které sice tvoří část Tanachu, ale pro svůj liturgický charakter byly zařazeny do kategorie liturgické literatury.

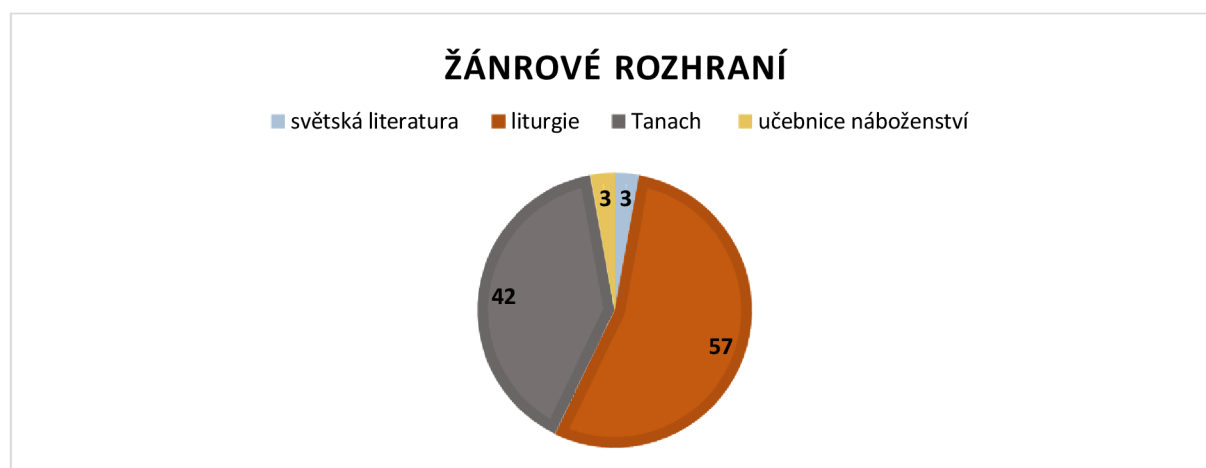
Specifickou kategorií židovských liturgických knih představují ženské modlitební knihy, které byly ve vzorku v menší míře také zastoupeny. Ženy, na rozdíl od mužů, nemají v judaismu povinnost se třikrát denně modlit, ani navštěvovat synagogu, proto se obsah ženských modlitebních knih od těch klasických výrazně liší. Modlitby jsou zde psány vernakulárním jazykem (v našem vzorku německy) a týkají se zejména rodinných a osobních záležitostí.

Druhou specifickou kategorií modlitebních knih představuje tzv. vzpomínková literatura. Do těchto často útlých předtištěných knížek zaznamenávali majitelé jméno zemřelého a datum jeho úmrtí doplněné o járcajty, čili termíny každoročních návštěv u hrobu

zemřelého spojené s modlitbou. Tyto vzpomínkové knihy často obsahovaly i specifické modlitby určené právě pro návštěvu hřbitova.

Druhou velkou část náboženské literatury tvořily tituly hebrejské bible, Tanachu. V této kategorii jsme našli celkem 42 knih. Největší podíl, přes 50 %, zde tvořily chumaše, čili 5 knih Mojžíšových, nebo jeho jednotlivě vydávané části, nejčastěji 1. kniha *Berešit* (Genesis). Dále zde byly v jednotkách zastoupeny jednotlivé knihy Tanachu, jako příklad můžeme uvést knihu Samuel, Job, Knihy Kronik a další. Tyto tituly vycházely často ve vzdělávací formě doplněné o komentáře významných učenců a rabínů, kteří jednotlivé části analyzovali a přidávali k nim svou interpretaci. Do této kategorie bychom mohli zařadit ještě jeden titul, který byl ve vzorku nalezen, a to mišnaický oddíl Tohorot, zabývající se rituální čistotou. Mišna spadá do kategorie ústní Tóry, která na rozdíl od Tóry psané (chumaše), zaznamenává ústní tradice a zvyky judaismu, které svým žákům předávali učenci až do 3. století občanského letopočtu, kdy byla poprvé vydána v písemné podobě.

Poslední významnou část vzorku tvořily učebnice náboženství pro mládež. Ty byly ve vzorku obsaženy celkem třikrát. Tyto tituly, kromě jednotlivých biblických kapitol a základních modliteb, obsahují také části zaměřené na výuku hebrejského jazyka a osvojení hebrejského písma. Učebnice však nebyly jediným výukovým materiálem židovské mládeže. Jako učební pomůcky sloužila rovněž dvojjazyčná vydání jednotlivých částí Tanachu, zejména chumaše, z nichž některé byly ve zkoumané sbírce nalezeny bohatě popsány studijními poznámkami, včetně podtrhávání důležitých slov a kapitol.

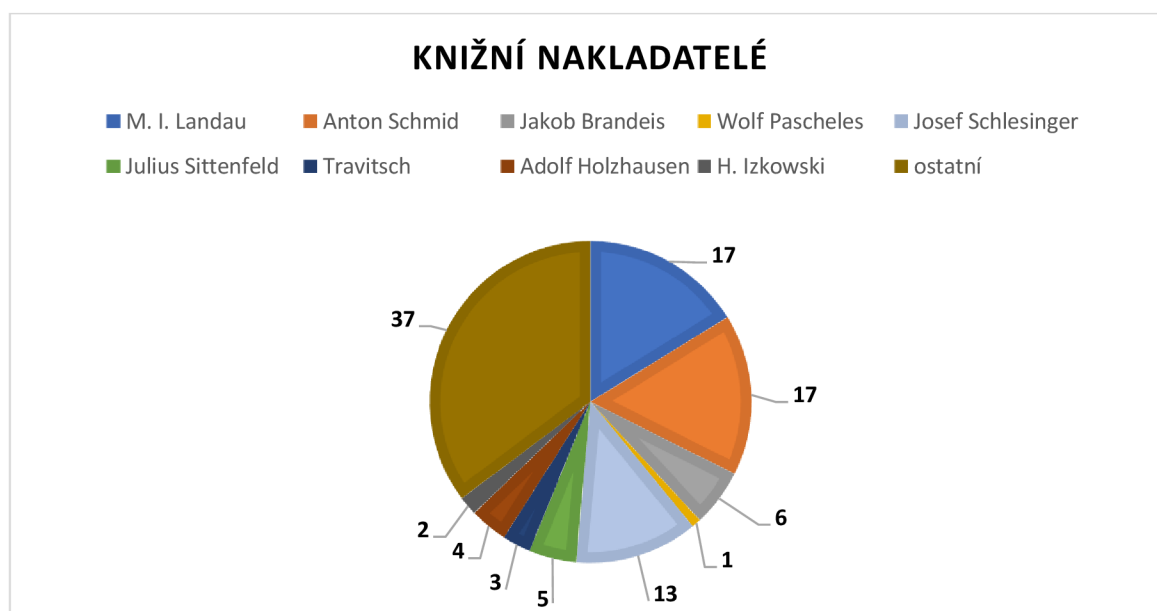
Graf č. 1: Zastoupení jednotlivých knižních žánrů ve zkoumaném vzorku 105 knih

5.2 Nakladatelství

Zkoumaný vzorek knih reprezentuje široké spektrum nakladatelství, která se v 19. a 20. století zaměřovala na vydávání knih s židovskou tematikou. Ačkoliv se jedná o knihy moravské provenience, našli jsme pouze tři tituly, které byly vydány na území Moravy. V jednom případě se jednalo o výtisk židovské obce v Moravské Ostravě, která takto pro své členy vydala vlastní modlitební knížku podle tamějších zvyklostí. Druhým příkladem je již zmiňovaný zákoník pro Markrabství moravské vydaný v Brně. Tyto příklady však nereprezentují hebrejskou, nebo židovskou tiskárnu, jednalo se o tiskárny nežidovské. Oproti tomu poslední exemplář knihy vydané na Moravě, sidur pro mládež, byl vydán v Brně nakladatelem Maxem Hicklem. Ten v Brně roku 1899 založil největší židovské nakladatelství na Moravě *Jüdischen Buch- und Kunstverlags*, které zde působilo až do začátku druhé světové války a zaměřovalo se na vydávání sionistických děl.

Moravští Židé však na základě zkoumaného vzorku daleko více preferovali knihy z nemoravských nakladatelství. Nejvíce byla ve vzorku zastoupena nakladatelství působící ve Vídni. Setkat se můžeme například s vydavateli jako byli Anton Edler von Schmid, Josef Schlesinger, Adolf Holzhausen. Z českých nakladatelství dominovala Praha, zastoupeny byly knihy od M. I. Landaua, Jakoba Brandeise či Wolfa Paschelese. Z dalších významných center židovského knihtisku lze zmínit ještě Berlín, kde působili vydavatelé H. Izkowski, Julius Sittenfeld a Travitsch.

Ostatní nakladatelé byli ve vzorku zastoupeni pouze marginálně, jedním nebo maximálně dvěma výtisky, a nejsou tak pro tuto analýzu relevantní.

Graf č. 2: Počet výtisků náležících jednotlivým nakladatelům zastoupených ve zkoumaném vzorku 105 knih

5.3 Jazyky knih

Největší podíl ve zkoumaném vzorku tvořily knihy tištěné v hebrejském písmě a v hebrejském jazyce (s případnými aramejskými komponenty). Celkem bylo ve vzorku nalezeno 95 výtisků, z nichž 26 bylo vydáno kompletně v hebrejštině a 69 v hebrejštině doplněné o druhý jazyk. Dohromady byla hebrejšтина obsažena ve více než 90 % všech zkoumaných titulů. Majoritní zastoupení hebrejštiny lze vysvětlit poměrně jednoduše. Zkoumané knihy jsou, kromě pár výjimek, knihami náboženského charakteru, a hebrejšтина byla, a stále je, považována za posvátný jazyk, za jazyk Tóry, Talmudu, Mišny, rabínských responsí a dalších výhradně náboženských žánrů.

Významnou složku vzorku tvořily knihy tištěné dvojjazyčně, buď v kombinaci hebrejštiny s němčinou (celkem 46 výtisků), anebo hebrejštiny s judendeutsch (celkem 24 výtisků). Takto tištěné tituly začaly být populární v 19. století, kdy Židé ve střední Evropě začínají být postupně zrovnoprávnováni a s tím získávají přístup do dosud zapovězených profesí a společenských kruhů. S emancipací Židů dochází rovněž k úpadku náboženského života. Praktikující Židé upouštějí od každodenních návštěv synagog a místo toho je navštěvují pouze na šabat a svátky. V důsledku toho dochází v židovské společnosti k poklesu aktivní znalosti hebrejského jazyka. Tyto knihy tištěné ve dvou jazycích měly za cíl usnadnit porozumění hebrejskému textu a obnovit ve svých čtenářích touhu po aktivní znalosti hebrejštiny, namísto pouhého předříkávání naučených hebrejských textů, kterým sami již nerozuměli. Dvojjazyčné knihy existovaly ve dvou podobách. První podoba se vyznačovala

pravou stranou tištěnou hebrejsky a levou paralelně k ní německy, nebo v jidiš či judendeutsch. Druhým typem jsou knihy, které měly jednu stranu rozdělenou na dva sloupce, kdy ten pravý byl psán hebrejsky a levý německy, nebo v jidiš či judendeutsch. Mezi dvojjazyčné knihy můžeme zařadit také formu biblických příběhů nebo modliteb s komentářem v jiném jazyce. Nejedná se tedy o překlad celého textu, ale text je pouze doplněn o výklad a vysvětlivky jednotlivých částí. Touto formou byly vydávány například učebnice pro mládež.

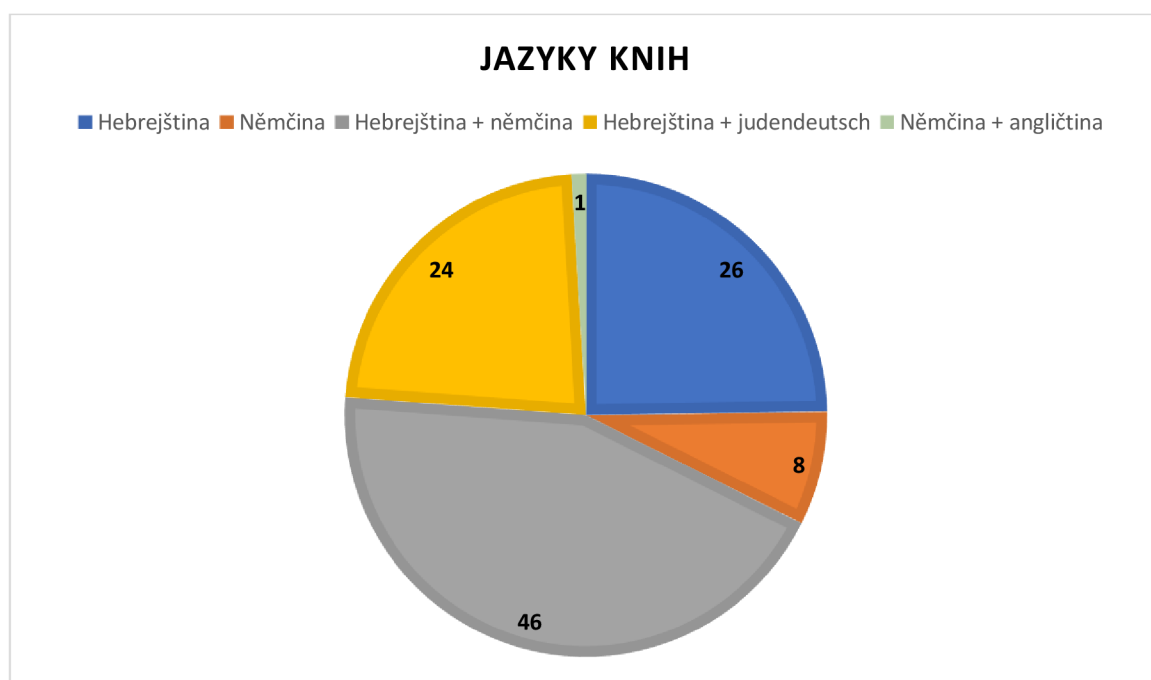
Druhým po hebrejštině nejrozšířenějším jazykem zkoumané sbírky je němčina, která se ve vzorku vyskytla samostatně u 8 titulů a v kombinaci s dalším jazykem celkem ve 47 případech. Do této skupiny patří zejména všechny tituly s nenáboženskou tematikou. Náboženská literatura byla v němčině vydávána v souvislosti s již zmíněnou emancipací především od 19. století. Sčítání lidu z let 1921 nám prozrazuje, že se v tomto roce hlásilo k německé národnosti 35 % moravských židů a při sčítání roku 1930 zvolilo za svoji národnost tu německou 29 % z nich (Čapková, 2022, s. 213). Národnostní preference moravských Židů však nemusí souviset s jejich skutečným obcovacím jazykem. Výzkum katedry Judaistiky na Univerzitě Palackého v Olomouci odhalil, že i když se v roce 1921 v Olomouci hlásilo k německé národnosti 53,3 % místních Židů, německy jich hovořilo 99,7 %¹⁷. Problematickým místem sčítacích formulářů je možnost volby židovské národnosti, ke které se v roce 1930 hlásilo 52 % moravských židů, ale která však neprozrazuje jejich jazykovou preferenci (Čapková, 2022, s. 213). Preference němčiny oproti českému jazyku v literatuře však nebyla záležitostí pouze židovskou, ale celospolečenskou. V 50. letech 19. století bylo v Čechách vydáno pouze 29 % titulů v českém jazyce a na Moravě byl tento podíl ještě nižší, a to 24 % (Trávníček, 2020, s. 127). Zásluhou národního obrození a vytvoření Československa se počet českých výtisků razantně zvýšil, u židovských obyvatel, kromě stoupců českožidovského hnutí, však mnohdy zůstala zachována preference německého jazyka.

Kromě tradičních biblických příběhů byly v němčině v největší míře vydávány především ženské modlitební knížky, tzv. tchines (z jidiš, překládané jako prosebné modlitby). Tyto výtisky začaly být populární od 17. století a jejich autory byli zpočátku muži. Mezi tituly ženských modlitebních knih nalezených ve fondu můžeme uvést výtisky *Stunden der Andacht* od Fanny Neuda, *Hanna* od Jacoba Freunda, *Die Himmelsporte: vollständiges deutsches Andachtsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen* od Saula Isaaca Kämpfa, *Hadassa: Gebet- und Andachtsbuch für israelitische Frauen und Mädchen* od Oscara Sachariasohna. Častým

¹⁷ Více o projektu: Mapa židovského osídlení Olomouce. *Centrum judaistických studií UP* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://judaistika.upol.cz/veda-a-vyzkum/mapa-zidovskeho-osidleni-olomouce/>

tématem těchto modliteb bylo spokojené manželské soužití, zdraví potomků a poklidný domácí život. Nábožensky orientované knihy pro ženy byly vydávány německy, popřípadě v jazyce jidiš, proto, že na rozdíl od mužů, nemají ženy povinnost se denně modlit a nábožensky se vzdělávat, tudíž mnoho žen nemělo možnost studovat hebrejský jazyk. Navíc mnoho rabínských autorit považovalo hebrejštinu za jazyk příliš komplexní a nevhodný pro ženské čtenářky (Parush, 1995, s. 183-184). Díky tisku v němčině si tedy modlitební knížky mohly získat široký okruh čtenářek ve všech společenských vrstvách. Jako příklad takovéto knihy můžeme uvést velmi populární knihu moravské proveniencí *Stunden der Andacht* (v českém vydání pod názvem *Hodiny zbožnosti*) z roku 1855, jejíž autorkou je Fanny Neuda, manželka loštického rabína Abrahama Neudy. Jednalo se o první německojazyčnou modlitební knihu napsanou ženou pro ženy, která byla později přeložena do několika světových jazyků a získala si popularitu až do dnešní doby. V brněnském fondu se s výtiskem *Stunden der Andacht* můžeme setkat poměrně často, ve zkoumaném vzorku je však zastoupen pouze dvakrát, a to převážně díky časté absenci jakýchkoliv provenienčních znaků u ženských modlitebních knih.

Posledním jazykem, který se ve vzorku nachází je angličtina v kombinaci s němčinou, a to konkrétně u jazykové učebnice, která již byla v úvodu analytické části zmíněna.

Graf č. 3: Počet výtisků v jednotlivých jazycích ve zkoumaném vzorku 105 knih

5.4 Vlastnické poznámky

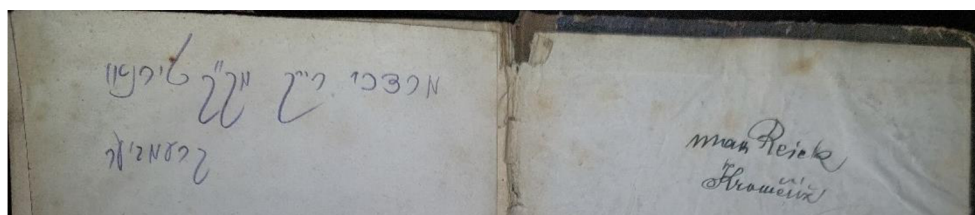
Vlastnické poznámky bychom mohli charakterizovat jako jakýkoliv zásah do integrity jednotlivých částí knih. Čili vše, co nebylo původní součástí výtisku, ale bylo do něj doplněno

až jeho vlastníkem. Nejčastěji se můžeme s vlastnickými poznámkami setkat na předeštlí, popřípadě předsádkách knih. Neméně časté jsou také poznámky na patitulu, frontispisu nebo titulní straně. Občas se s poznámkami můžeme setkat i na deskách knihy a na konkrétních stranách díla.

5.4.1 Jazyk a médium vlastnických poznámek

Překvapivým výsledkem našeho bádání je zjištění, že ačkoliv valná většina titulů byla čtena v tradičních židovských jazycích, čili v hebrejštině nebo judendeutsch, dominujícím jazykem vlastnických poznámek byl jazyk vernakulární, a to němčina, popřípadě její kombinace s jiným jazykem. Ze 105 titulů byly německé vlastnické poznámky nalezeny celkem v 91 z nich. Druhým nejvíce frekventovaným jazykem byla čeština, která se objevila ve vlastnických poznámkách celkem u 40 titulů. Je překvapivé, že ačkoliv nebyla ve vzorku zastoupena ani jedna česky vydaná kniha, poměr českojazyčných poznámek tvořil až 42 %.

Poznámky v hebrejštině a judendeutsch byly nalezeny pouze v 18 případech, a to výhradně v kombinaci s jiným jazykem, samostatně nebyly poznámky v těchto jazycích nalezeny v žádném z titulů. Propastný nepoměr poznámek v hebrejském písmu (hebrejštině, judendeutsch či jidiš) a latince (němčině, češtině) si lze vysvětlit poměrně jednoduše. Hebrejštiny byla vždy považována za jazyk svatých knih, liturgie a náboženské praxe, který není hoden použití ve všední komunikaci. To potvrzuje i náš zkoumaný vzorek, hebrejštiny se zde v poznámkách objevuje pouze příležitostně, a to zejména u jmen, názvů měst, popřípadě jiných kratších sdělení. Jedním z takových případů je i hebrejsko-německá kniha kajících modliteb *Slichoth gebete für die Bußtage* vydaná roku 1858 ve Vídni. Majitel knihy, pan Max

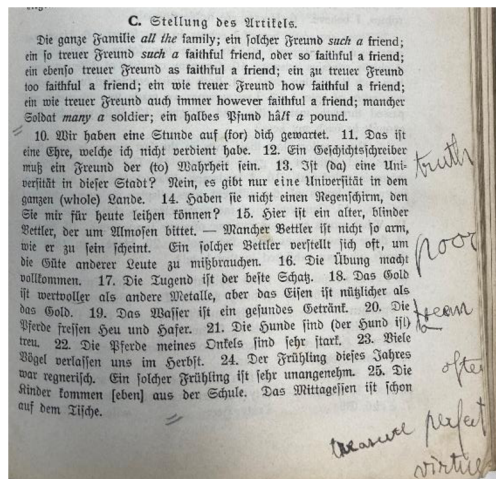
Obrázek č. 2: Vlastnické poznámky Maxe Reicka z Kroměříže

Reick z Trnavy, si do knihy hebrejsky zapsal své jméno a místo působiště

מֹרְדֵּכַי רֵיִךְ מִקְּ"ק טִירְנָאוּ קְרֵעִמְזִיעֶר (Mordechaj Reick min kehila kedoša Tirnau, Kremsier), tedy *Mordechaj Reick ze svaté obce Trnava, Kroměříž*.

Oproti tomu národní jazyky jednotlivých států, kde Židé žili v diaspoře, byly přijímány jako jazyky komunikační, vhodné pro každodenní komunikaci i mimo židovskou komunitu a s postupnou asimilací jimi postupně začínaly být vytlačovány tradiční židovské jazyky i vně komunity. Na přelomu 19. a 20. století, odkud zkoumané knihy pochází, nebyla na území

českých zemí aktivní znalost hebrejštiny a jidiš na takové úrovni jako například ve středověku a raném novověku. Židé převzali nejen jazyky většinové společnosti, ale také i typy písma. To bylo způsobeno především zavedením povinného německojazyčného školství patentem Josefa II. z roku 1781, který Židům zpřístupnil studium na veřejných školách. Proto se můžeme velmi často setkat s poznámkami psanými kurentním typem písma. Tato jazyková specifika jednotlivých knih nám mohou pomoci poodhalit jazykové a náboženské poměry sociálního prostředí vlastníka knihy, zdali kupříkladu pocházel z rodiny českojazyčné, nebo německojazyčné, nebo naopak pocházel z ortodoxního prostředí, kde byla aktivní znalost hebrejštiny častější. Ve zkoumaném vzorku byl dokonce nalezen výtisk, který potvrzuje tezi H. J. Jackson, která tvrdí, že pisatelé do knih často užívají při psaní svých poznámek jazyk výtisku, oproti svému mateřskému jazyku, což dokazuje, že pisatelé při čtení přemýšleli v cizím jazyce (Jackson, 2001, s. 89). V německé učebnici anglického jazyka byly nalezeny marginální poznámky psané v angličtině, i když mateřským jazykem jejich autorky byla němčina.

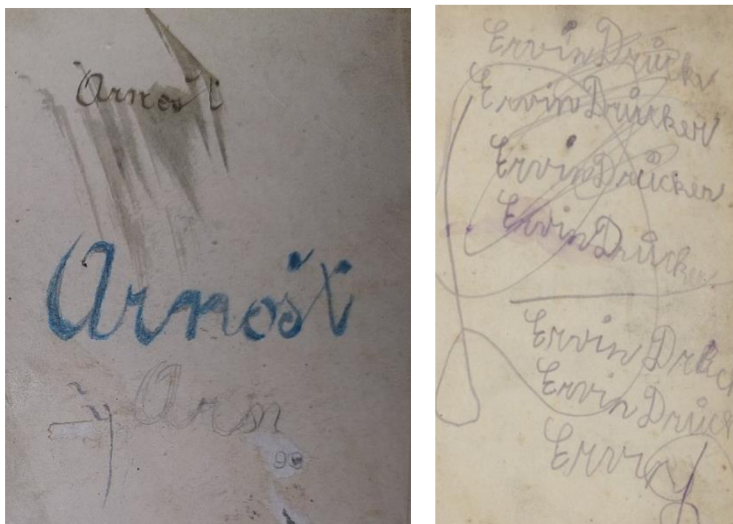
Obrázek č. 3: Anglické rukopisné poznámky

Vlastnické poznámky ve zkoumaném vzorku knih byly dvojího typu. V prvním případě se jednalo o formu razítka se jménem majitele nebo instituce a dalšími informacemi. Razítka byla nalezena různého typu od tvaru lineárního, kulatého nebo čtvercového. Druhým médiem vlastnických poznámek je rukopis, realizovaný nejčastěji tužkou, nebo inkoustem. Rukopis hraje významnou roli při analýze osobnosti autora konkrétní vlastnické poznámky. Rozborem písma můžeme zjistit, zdali je autorem vpisku malé dítě, například tehdy, pokud je rukopis zřetelně kostrbatý, nejednotný, popřípadě je doplněn i dětskými malůvkami. Nebo pokud jsou jednotlivá písmena vyvedena nadmíru krasopisně a ozdobně, můžeme se domnívat, že jejich autorem bude pravděpodobně žena, nebo muž, který si je svým rukopisem jistý, nebo psaní dokonce používá při výkonu svého povolání. Zkoumaný vzorek by díky svému rozsahu rozdílných rukopisů a typů písma zcela jistě skvěle posloužil i pro účely grafologického rozboru.

5.4.1.1 Analýza vybraných rukopisů nalezených ve zkoumaném vzorku knih

Příklad č. 1

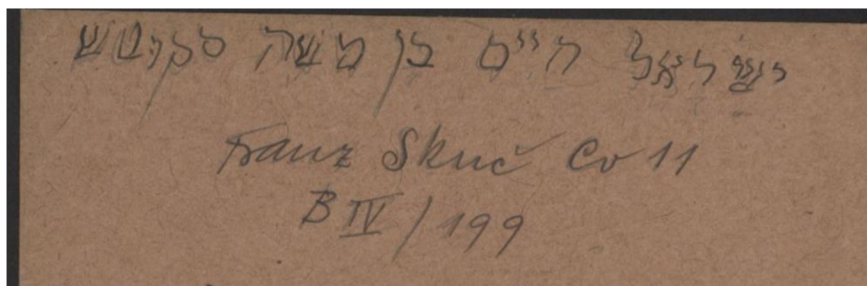
První z vyobrazených rukopisů představují rukopisy dětské. U těchto rukopisů si můžeme povšimnout několika významných společných znaků. Prvním poznávacím znakem dětského rukopisu je absence originálního rukopisu, jednotlivá písmena připomínají univerzální psací písmo ve formátu, jaký se vyučuje při nástupu do školy. Dále je patrná nejednotnost ve výšce písmen a větší sklon písma. Dalším důležitým znakem dětského rukopisu je snaha o nacvičení co nejpovedenější verzi svého podpisu, která spočívá v opakování jednotlivých písmen, popřípadě slov, jak je z obou obrázků patrné. U dětského rukopisu si také můžeme povšimnout výrazného tlaku při psaní diakritických znamének jako jsou v našem případě háčky a čárky nad písmeny.

Obrázky č. 4 a 5: Ukázky dětských rukopisů

Příklad č. 2

Na druhém příkladu můžeme vidět rozdíl v podobě písma, které autor rukopisu používá jako primární a písmem sekundárním, které ovládá, ale používá jej méně často. Zatímco rukopis v latině vykazuje znaky originality a plynulosti, hebrejské písmo je vyvedeno mnohem více strnule a můžeme si pod ním povšimnout předpřipravených obrysů vyvedených tužkou, které autor později obtáhl inkoustem. Na dvojjazyčných ukázkách rukopisů si můžeme povšimnout, že u hebrejských písmen nedochází k jejich neuvědomělému spojování, jako je tomu právě u latinky. Každé hebrejské písmeno je vyvedeno se zvláštní pečlivostí typické pro písma, jejichž používání nemá pisatel zautomatizované.

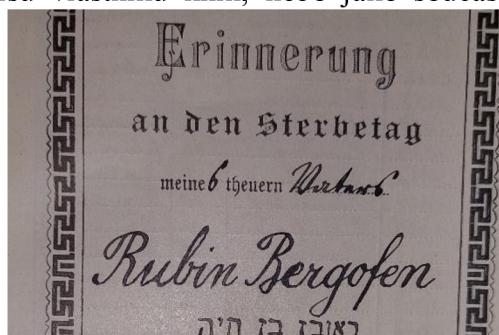

Obrázek č. 6: Dvojjazyčné vlastnické poznámky

5.4.2 Obsah vlastnických poznámek

Generalizovat obsah všech vlastnických poznámek ve zkoumaném vzorku by pro vědecký výzkum bylo poněkud nedostatečné. Každá vlastnická poznámka je unikátní, ať už jazykově, graficky, tak i obsahově. V následující části textu budou zmíněny pouze některé významně se opakující motivy zkoumaných vlastnických poznámek.

Častým obsahem poznámek bývají jména, ať už vlastní nebo toponymická. Vlastní jména se vyskytují buď samostatně ve formě podpisů vlastníků knih, nebo jako součást živnostenských razítek a razítek knihkupců, ex libris majitelů knih, anebo v rámci věnování. Jména můžeme často nalézt ve dvojjazyčných podobách, německy/česky byla zaznamenávána jména civilní (tzv. *kinuj*) a hebrejsky jména židovská (tzv. *šem ha-kodeš*), která byla chlapcům dávána při obřizce a

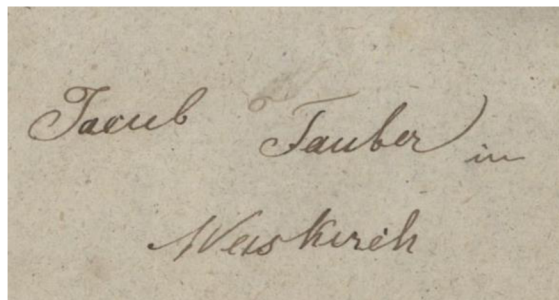

Obrázek č. 7: Použití civilního a židovského jména

dívčkám při otcově první návštěvě synagogy po narození. Krásným příkladem tohoto jmenného dualismu je vzpomínková kniha *Trauer Album* vydaná roku 1929 ve Vídni. Potomci zemřelého si do ní jeho jméno zaznamenali ve dvou variantách, německy jako Rubin Bergofen a pod ním hebrejskými písmeny ראובן בן חיה (Reuven ben Chaja).

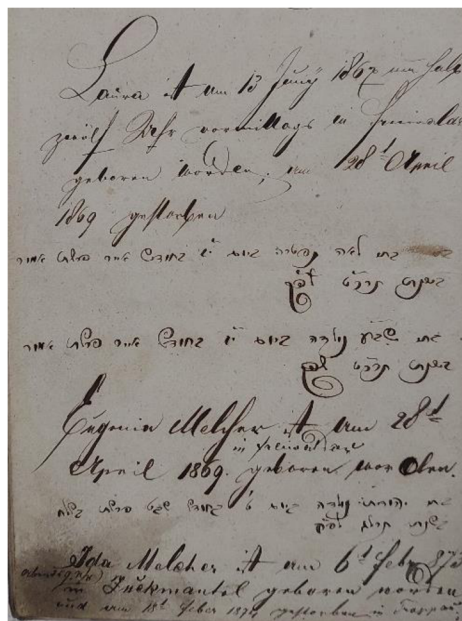
S toponymy se setkáváme zejména v blízkosti vlastních jmen a specifikují původ vlastníka knihy, spolku nebo knihkupce. Právě pomocí toponym obsažených na jednotlivých stranách knih, ať už ve formě rukopisu nebo razítek, jsme mohli při výzkumu s jistotou potvrdit moravskou provenienci vybraných knih. Největší zastoupení ve vzorku měly knihy původem z Moravské Ostravy (21), Brna (16), Telče (11), Olomouce (8), Kroměříže (5), Prostějova (4), Hranic na Moravě (4), Frýdku (3) a Třebíče (3). Zbýlých 30 titulů pocházelo z různých koutů Moravy. Je důležité si uvědomit, že místní názvy měly v 19. a 20. století jinou podobu než názvy dnešních měst a vesnic. Toponyma byla ve většině případů německojazyčná, proto se u jednotlivých poznámek můžeme například setkat s názvy jako Weisskirchen (Hranice na Moravě), Brünn (Brno), Iglau (Jihlava), Olmütz (Olomouc), Prosnitz (Prostějov) a další. Rukopisná toponyma však mohla být zapsána chybně a dokonce obsahovat překlepy. Do knihy

kajícných modliteb vydané roku 1835 v Praze se pan Jacub Tauber podepsal a ke svému jménu připsal i místo *Weiskirch*, což je archaická podoba toponyma *Weisskirchen*.

Obrázek č. 8: Archaicky zapsaný místní název

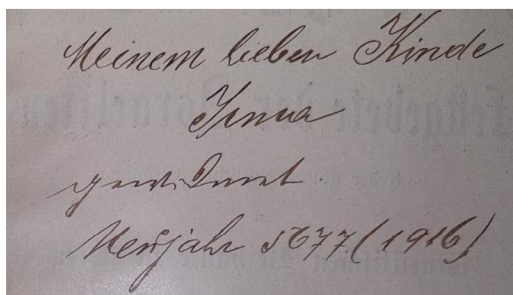
S rukopisnou kombinací vlastních jmen a toponym se můžeme setkat také v jednom specifickém opakujícím se motivu vlastnických poznámek zahrnujícího uvedení jmen příbuzných, data a místa jejich narození, popřípadě smrti. S tímto motivem jsme se setkali několikrát a často k jeho realizaci slouží celé prázdné strany v knize, nejčastěji modlitební. U tohoto jevu můžeme vidět i jistou paralelu s obdobnou křesťanskou praxí. H. J. Jackson při svém výzkumu vlastnických poznámek zjistila, že pokud britská protestantská domácnost vlastnila nějakou knihu, byla to s největší pravděpodobností Bible, a právě ta sloužila, obdobně jako zkoumané židovské knihy čili jako registr rodinných záznamů, zejména narození, sňatků a úmrtí (Jackson, 2001, s. 182).

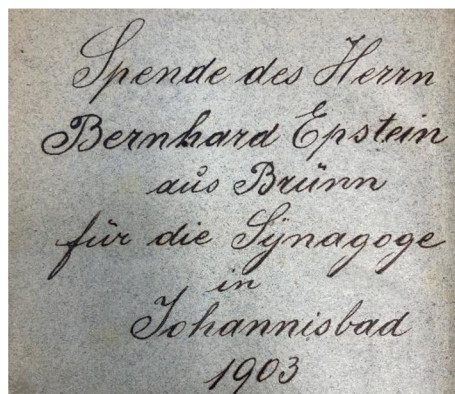
Obrázek č. 9: Rodinné záznamy nalezené na knižní předsádce

Dalším častým motivem poznámek bývají čísla, ať už data narození u výše zmíněného příkladu, nebo letopočty uváděné u věnování, která se ve zkoumaných titulech rovněž zřetelně objevují. Věnování v knihách bývají spojována s významnými životními událostmi obdarovaných, například obřad *bar micva*, výročí svatby, narozeniny a další. Jako zajímavý příklad můžeme uvést modlitební knihu pro svátek *Roš ha-šana* vydanou roku 1913 ve Vídni. Na jejím frontispisu bylo nalezeno příznačné německojazyčné věnování matky dceři k Novému roku: *Meinem lieben Kinde Irma gewidmet. Neujahr 5677 (1916)*. Další příklad reprezentuje knihu věnovanou brněnským knihkupcem Bernhardem Epsteinem pro synagogu v Janských Lázních. Jedná se o 5. knihu Mojžíšovu, na jejíž předsádce Epstein napsal: *Spende des Herrn*

Bernhard Epstein aus Brünn für die Synagoge in Johannisbad 1903 (V překladu: *Dar pana Bernharda Epsteina z Brna pro synagogu v Janských Lázních, 1903*).

Obrázek č. 10: Věnování k novému roku

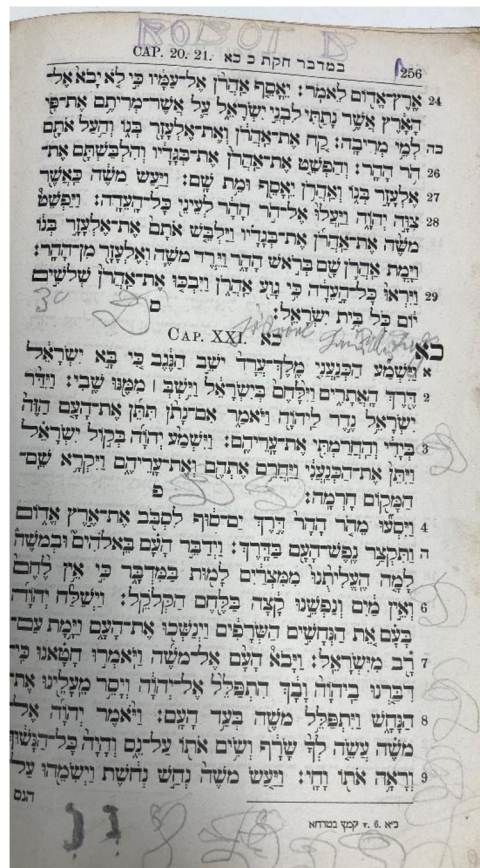
Obrázek č. 11: Věnování knihkupce Bernharda Epsteina

S čísly se však můžeme setkat i v jiných podobách než těch časových. Na přidešty a předsádkách se často objevují čísla v podobě jednoduchých počtů. Ukazuje nám to, že majitelé knih své výtisky často používali i jako poznámkový blok ve chvílích, kdy neměli po ruce nic jiného na psaní. Například úsovský krejčí Heřman Drucker si na prázdných stranách své knihy kajících modliteb počítal své výdělky. U některých knih můžeme nalézt i inventární čísla a signatury původních knižních fondů, ať už šlo o soukromé předválečné knihovny, či evidenci terezínských knižních kolekcí. V modlitebních knihách pocházejících z předválečné knihovny Židovské obce v Telči byla nalezena čísla L36497/7 a L36497/5. Podobné označení, L36124, nesla kniha z nedaleké Jihlavy a biblická kniha Samuel z Prostějova byla označena L25718/2. Poslední zmíněná, ačkoliv původem z Prostějova, na přidešty měla razítko Židovské obce v Praze. Můžeme se tedy domnívat, že tyto knihy mohly společně být součástí poválečné kolekce právě pražské obce. Oproti tomu modlitební knihy z olomoucké synagogy nacházející se ve zkoumaném vzorku byly označeny jako N1262 a N1260. Knihy z nedaleké Kroměříže nesly označení N590/12 a N590/13, i zde tedy můžeme vidět značení na společném principu a pravděpodobné umístění ve stejném fondu.

Svébytný typ vlastnických poznámek tvoří studijní poznámky. Ty můžeme nalézt ve vzdělávacích učebnicích, nebo i klasických dílech. Autoři tohoto typu poznámek si v textu často podtrhávali, škrtili, přidávali své vlastní vysvětlivky a připisovali k jednotlivým hebrejským slovům jejich výslovnost, nebo překlad. Mnohdy se v učebnicích vyskytují také rukopisná jednotlivá hebrejská písmena a přepsaná slova z textu snažící se napodobit jejich kaligrafickou podobu. Některé vlastnické poznámky nám mohou prozradit, co společností v tehdejší době rezonovalo a jaká témata byla populární. V chumaši vydaném Travitschem roku 1910

v Berlíně, který sloužil jako náboženská učebnice v Moravské Ostravě okolo roku 1920, bylo kromě klasického podtržení, škrtnání a studijních poznámek nalezeno na jedné straně krasopisně napsáno slovo *Robot*, které Josef Čapek vymyslel právě roku 1920. Na tomto příkladu lze vidět, že čeští Židé byli plně integrováni do většinové společnosti.

Vlastnické poznámky obsažené v knihách tvoří komplex informací, pomocí nichž si můžeme udělat představu o životě jejich majitelů. Jsou to právě konkrétní data jako jména, místa a roky, díky nimž můžeme pátrat v matrikách, databázích holocaustu a sčítacích aparátech po skutečných lidech, kterým zkoumané knihy patřily.

Obrázek č. 12: Strana učebního chumaše popsána slovem Robot

5.5 Kresby

Kresby ve zkoumaném vzorku knih představují speciální druh vlastnických poznámek a zároveň vyžadují zvláštní pozornost jako samostatná kategorie. Jednotlivé kresby nám mnohdy mohou podhalit osobnost kreslíře, i když v knize chybí jakákoliv další indicie jako jméno nebo místo původu. Ke kresbám je důležité přistupovat s nadhledem, oprostít se od příliš vědeckého přístupu a spíše na ně pohlížet dětskýma očima, protože autory kreseb v našem zkoumaném vzorku byly právě děti a mládež. Díky tomuto přístupu mohou kresby, podobně jako typ písma, sloužit jako možná vodítka odhalující osobnost autora. Malůvky a kresby, pro jejich spojení s dětmi a jejich bezprostředností, přidávají individuálním stopám značný emotivní rozměr.

Důležitou indicii, kterou můžeme z kreseb vyvodit, představuje přibližný věk autora. Pokud nalezneme kresbu velmi jednoduchou (mnohdy až primitivní), u které chybí jakékoliv detaily, ohraničující linie jsou vyvedeny křivě a autor nepracuje s perspektivou, s největší pravděpodobností se jedná o malé dítě, nejvýše předškolního věku, které si volné chvíle zpestřilo čaranicemi a malůvkami v knize, kterou si nepozorovaně vypůjčilo od svých rodičů. Pokud je naopak kresba propracovaná do detailů, realistická s pevnými liniemi a autor využívá perspektivu, autorem často bývá dítě staršího školního věku, popřípadě dospívající.

Důležitým rozlišovacím prvkem je také preferovaná tematika jednotlivých kreseb. U chlapců se často setkáváme s motivy bicyklů, mužských autoritativních postav jako jsou učitelé a vojáci. Oskar Lewnowski pocházející ze Zábřehu si do učebního chumaše své matky nakreslil jízdní kolo a houslové klíče. Tyto motivy mohou mít vypovídající hodnotu o jeho zájmech, tedy jízdě na kole a hudbě. Oproti tomu u dívčích kreseb v brněnském fondu jsme se často setkávali s motivy květin, princezen nebo srdíček. Bohužel ve zkoumaném vzorku dívčí kresby nejsou zastoupeny.

Nejzajímavější na zkoumaných kresbách je především to, že kresby, ačkoliv umístěny v ryze náboženských dílech, nemají obvykle s náboženstvím žádnou spojitost a jedná se o motivy výhradně světské. V jednom exempláři nemoravské provenience byla dokonce nalezena kresba související s náboženstvím křesťanským, a to portrét Jana Husa i s popisem. Na tomto místě je důležité zmínit, že kresby dětí předškolního a školního věku, mnohdy doplněné i o rukopis, nevznikly ve většině případů, na rozdíl od vlastnických poznámek dospělých osob, za žádným konkrétním účelem a nelze mezi nimi a konkrétním výtiskem hledat spojitost či hlubší význam. Děti knihy často využívaly pouze jako zdroj papíru, na kterém mohly realizovat své malířské a písarské dovednosti (Jackson, 2001, s. 21).

5.5.1 Analýza vybraných kreseb nalezených ve zkoumaném vzorku knih

Příklad č. 1

Na fotografii můžeme vidět kresbu, jejíž autorem je s velkou pravděpodobností dítě v batolecím věku. Na provedení kresby je patrné, že se nejedná o prvotní umělecký počín dítěte, nýbrž že se dítě s držení tužky již dříve seznámilo, protože tahy jsou vyvedeny nepřerušovaně a se stejnou intenzitou. Nejedná se tedy o úplně prvotní *fázi čmáranic* podle Davida, ale až o fázi druhou, tedy *stadium čmáranic*. Věk autora této kresby tedy můžeme zařadit do rozmezí jednoho až tří let věku.

Obrázek č. 13: Kresba reprezentující stadium čmáranic

Příklad č. 2

Druhá vyobrazená kresba reprezentuje typického zástupce *stadia hlavonožců*. Nejedná se však o počátek kresby lidského těla dítětem, protože nakreslená postava již disponuje trupem a

details jako jsou oči a ústa. K oddělení hlavy od trupu dochází v dětské kresbě mezi 5. až 6. rokem života. Z fotografie je zřejmé, že autor kresby nepoužil perspektivu, neboť ačkoliv je tvář postavy vykreslena vertikálně, nohy postavy jsou rozkročeny a směřují směrem doprava, čímž symbolizují pohyb. Podle Davida začíná perspektiva pronikat do dětských kreseb až od 7. roku života. Z výše zmíněného pozorování lze tedy věk kreslíře odhadnout na pět až sedm let.

Obrázek č. 14: Kresba hlavonožce

Příklad č. 3

Třetí vyobrazený příklad dětské kresby představuje jev, který je pro dětské malůvky typický. Jedná se o tzv. *transparentnost*, díky níž můžeme vidět vnitřek nakresleného předmětu, v našem případě schody v domě, i když by při pohledu zvenčí neměly být vidět. Tento častý jev vzniká na konci období *hlavonožců* a podle Davida se z dětské kresby vytrácí mezi sedmým a devátým rokem života. Autorem malůvky domu je tedy s největší pravděpodobností dítě staré pět až devět let.

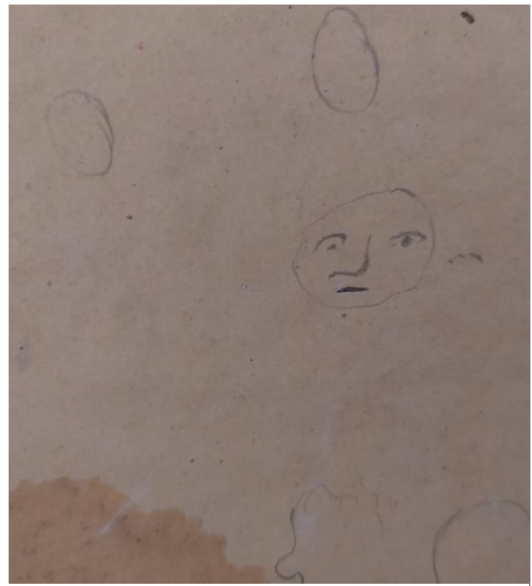

Obrázek č. 15: Kresba transparentního domu

Příklad č. 4

Dalším příkladem, který na první pohled vypadá jako exemplář typický pro *stadium hlavonožců* je vyobrazená lidská hlava na předsádce. I přesto, že kresba zachycuje pouze hlavu bez trupu a končetin, se o umělecký počín *stadiu hlavonožce* nejedná. Zásadním rozdílem je přítomnost detailů (oční víčka a zornice), které se v kresbě vyskytují až ke konci tohoto období. Z fotografie je také patrné, že autor svoji kresbu plánoval a dokončil ji až na několikátý pokus. Z toho můžeme usoudit, že kreslíř si byl plně vědom, co chce nakreslit a snažil se o co nejpovedenější verzi své kresby. Důležitým rozpoznávacím prvkem, který potvrzuje, že se již nejedná o *stadium hlavonožců* je použití perspektivy, s jejíž pomocí se kreslíř snažil znázornit

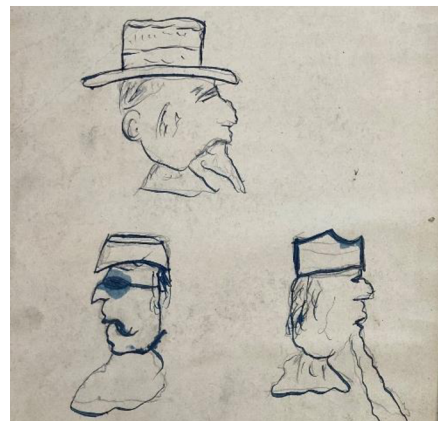
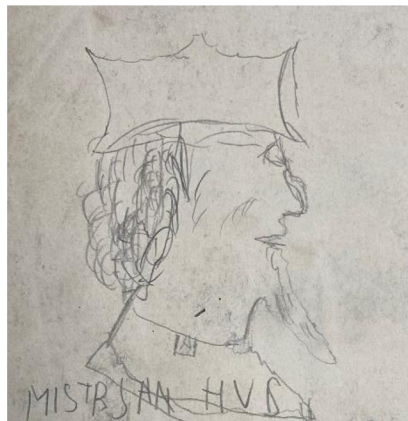
profil tváře z levého boku. Kresby z profilu se podle teorie Davido začínají objevovat až po 10. roku života. Autor kresby byl tedy jednoznačně mladšího školního věku, popřípadě ještě starší.

Obrázek č. 16: Kresba lidské hlavy

Příklad č. 5

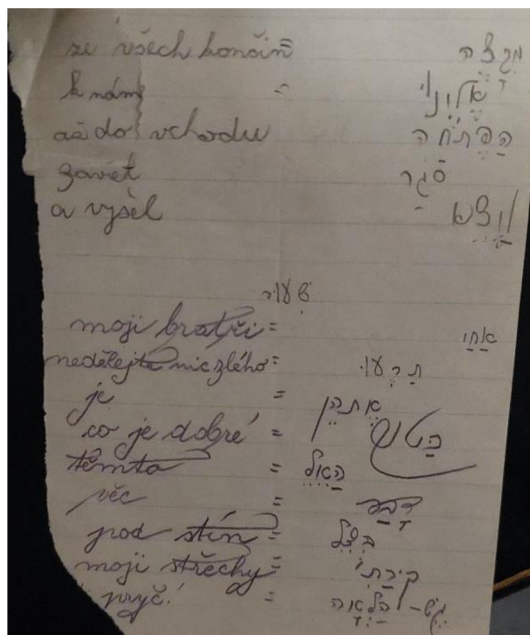
Posledním příkladem jsou kresby, jejichž autory byly osoby starší dvanácti let. Tyto kresby jsou provedeny do sebemenších detailů. Postavy mají vlasy, vousy a vrásky. Tváře jsou nakresleny z profilu a kreslíři rovněž využili perspektivu. Tyto kresby jsou již k nerozeznání od těch dospělých. Vyobrazené kresby nemají moravskou provenienci, přesto však byly do této kapitoly zařazeny, neboť svým charakterem dokreslují zbývající uvedené příklady.

Obrázky č. 17 a 18: Kresby dospívajících

5.6 Vložené předměty

Kromě vlastnických poznámek můžeme v knihách nalézt také různorodé vložené listy papíru a záložky, které sloužily buď jako označení konkrétní části knihy, nebo byly do knihy vloženy čistě náhodně, protože byla majiteli zrovna po ruce, když předmět potřeboval odložit. Do první kategorie spadají především vložené kousky papíru, které často obsahují konkrétní požehnání nebo modlitbu, která je pro majitele důležitá. Ve zkoumaném vzorku jsme takto našli vložené požehnání Birkat ha-levana žehnající dorůstajícímu novému měsíci na obloze. V chumaši patřícímu Maxovi Schenkovi z Kroměříže jsme za předsádkou našli vložené papíry obsahující rukopisný česko-hebrejský slovníček vztahující se ke kapitole Genesis.

Obrázek č. 19: Hebrejsko-český slovníček

Mnohdy téma vložené poznámky s knihou nemusí vůbec souviset. Ve zkoumaném vzorku knih byly nalezeny například výstřižky z novin, dopisy a pohlednice. Tyto předměty mohou pomoci upřesnit dataci dané knihy, ale i zájmy konkrétního vlastníka v případě novinových výstřižku, nebo osobní vztahy na základě korespondence ukryté v dopisech. Výjimečně nalézáme také fotografie, které dokáží ke jménům majitelů a jejich blízkých přiřadit konkrétní tváře. Ve zkoumaném vzorku však tyto knihy nejsou obsaženy, neboť neobsahovaly moravské provenienční znaky. Mnohdy v knihách nalézáme rovněž záložky přírodního původu, většinou vylišované listy nebo květiny. Z květin bývá ve fondu hojně zastoupen břečťan, a to u modliteb za zemřelé, jako symbol nesmrtelnosti. Příležitostně byly objeveny také obaly od potravin.

5.7 Celkový stav knihy

Ve zkoumaném vzorku byly zastoupeny knihy různého stáří a původu. Pro výzkum byly shromážděny knihy v téměř neporušeném stavu, ale i ty, které se při pouhém otevření téměř rozpadly v prach. Při bližším prozkoumání jednotlivých exemplářů může jejich stav o jejich původu mnohé napovědět.

Často se setkáváme s knihami lepenými, opravovanými a sešivanými, i když mnohem jednodušší by pro majitele bylo pořídit si výtisk nový. Tyto knihy však nesloužily pouze jako literární díla určena ke čtení, ale rovněž jako jakési rodinné dědictví, které se dědilo z otce na syna po několik generací. Často se můžeme v těchto knihách setkat s podpisy tvořenými různými vlastními jmény, ale pokaždé se stejným příjmením. Tyto knihy nesloužily ke čtení, ani studiu, ale jako hmotná vzpomínka na zemřelé milované příbuzné, a právě takto s nimi bylo nakládáno.

Podle stavu knihy můžeme například rozpoznat, jak moc zbožný její majitel byl. Nejvíce ohmatané a poškozené listy nám mohou prozradit, ke kterým modlitbám a požehnáním se majitel obracel nejčastěji. Nejvýrazněji to lze vidět u požehnání Birkat ha-mazon, které se pronáší po jídle. Stránky s tímto požehnáním bývají v modlitebních knížkách často ve velmi špatném stavu. V pesachových hagadách můžeme zase nalézt drobký z macesů, nebo kapky červeného vína, avšak v námi zkoumaném vzorku nejsou takto znečištěné hagady

zastoupeny¹⁸.

Obrázek č. 20: Stránka obsahující požehnání po jídle v modlitební knize od Rosalie Friedmannové z Brna

Mnohé nám můžou prozradit i učební poznámky a doplnění u jednotlivých liturgických pasáží, které byly majitelem knihy pravidelně využívány. Na tomto místě je důležité poznamenat, že zatímco knihy mužských vlastníků jsou na poznámky bohatší, ženské modlitební knížky zůstávají, kromě podpisu, mnohdy zcela nepoznamenané. Toto zjištění opět potvrzuje tradiční rozložení ženských a mužských rolí v judaismu a s ním spojenou povinnost každodenní modlitby a náboženského studia.

¹⁸ Setkat se s nimi můžeme například ve fondu olomoucké židovské obce

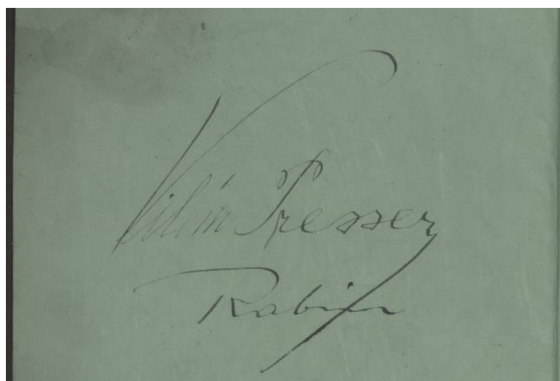
5.8 Vybrané osudy vlastníků knih

Ze zkoumaného vzorku 105 knih pocházelo nejvíce titulů od fyzických osob, a to celkem osmdesát tři. Druhou největší kategorií, reprezentovanou šestnácti výtisky, představovaly tituly pocházející ze židovských institucí, jakými jsou synagogy, náboženské školy, mládežnické spolky atd. Poslední skupinu vzorku, celkem šest výtisků, tvořily knihy, jejichž moravská provenience byla určena pouze na základě živnostenského razítka knihkupce, které se v knize nacházelo. Na tomto místě je důležité upozornit na prolínání jednotlivých majitelů knihy. I když byla v knize podepsána fyzická osoba, která do ní umisťovala své marginálie, mohlo se v téže knize rovněž nacházet razítko židovské obce, či jiné instituce a naopak, knihy patřící podle razítka židovským institucím často obsahovaly podpisy fyzických osob. Mnohdy tedy bývá obtížné určit, kdo je právoplatným majitelem konkrétní knihy. Pro účely této kapitoly proto byly vybrány knihy fyzických osob, u kterých je jejich vlastnictví jednoznačné a nenabízí se u něj žádné alternativní možnosti.

Na základě analýzy paměťových stop umístěných v těchto knihách bylo možné s pomocí matrik, databází holocaustu, archivních pramenů, popř. jiných zdrojů rekonstruovat jedinečné životní příběhy vlastníků knih. Celkem bylo vybráno deset osudů, které budou v následujících kapitolách představeny. Některé z uvedených medailonků byly již v pozměněné podobě publikovány na facebookových stránkách *Stopy paměti: osudy knih a jejich židovských majitelů z Moravy během šoa* vytvořených pro účely projektu.

5.8.1 Vilém Presser

Vzpomínku na pohnutý osud rabína Viléma Pressera, rodáka z Lipníku nad Bečvou (*6. 8. 1861), přináší jeho modlitební hebrejsko-německý machzor určený pro první dva dny svátku Pesach, který byl vydán ve Vídni roku 1857. Na základě rukopisných vlastnických poznámek, které se dochovaly na obou předsádkách, titulní straně i signetu, je zřejmé, že ačkoliv kniha byla vydána v německém jazyce, považoval Vilém Presser za svoji obcovací řeč češtinu, kterou na přelomu 19. a 20. století používala pouze menšina moravských Židů. Preference češtiny je patrná jednak v jeho podpisu, kdy používá českou podobu svého jména, Vilém, namísto německého Wilhelm a rovněž titulu rabín, který používá také v české podobě.

**Obrázek č. 21: Podpis v machzoru
Viléma Pressera**

Ačkoliv původem z Moravy, odešel Vilém Presser krátce po studiích a získání rabínského ordinace do jihočeské Třeboně, kde čtyři roky působil jako místní rabín, tedy nejvyšší autorita v tradičním judaismu, učitel a odborník na halachu (tzn. židovské náboženské právo), kterého věřící mohou navštívit, pokud potřebují právní rady, ale také vyslechnout a podpořit ve svých každodenních problémech. Právě v prostředí Čech začal Presser vlivem českojazyčného okolí patrně inklinovat k češtině, neboť v machzoru byl nalezen ještě jeden starší podpis v německé podobě. Je možné, že podpis pochází ještě z dob jeho života, které strávil na Moravě, kde se více Židů hlásilo k německé národnosti.

Po svém rabínském působení v Třeboni působil Presser rovněž jako rabín v Toužimi u Karlových Varů. V 10. letech 20. století Presser opět změnil místo povolání, tentokrát se jeho působištěm staly Podbořany v Ústeckém kraji, kde vykonával funkci synagogálního šamese, a kde se mu s Otýlíí, rozenou Pollakovou, která byla o celých dvacet šest let mladší, narodily dvě děti, dcera Věra (*1916) a syn Karel (*1917). U pojmenování dětí je opět zřejmá Presserova preference češtiny, kterou oficiálně potvrdil při sčítání lidu roku 1921, kdy jako svoji národnost zvolil českou, stejně jako zbytek jeho rodiny¹⁹. Od 20. let působil Presser jako kantor náboženské obce v jihočeských Vodňanech. Jak v případě Podbořan, tak Vodňan se pro Pressera vždy jednalo o kariérní sestup z jeho původní rabínského pozice. Důvodem této profesní změny

¹⁹ SokA Písek. Matrika Vodňany - Město (čp. 131-203), s. 78. *Sčítací arch pro bytovou stranu: Presser Vilém. 1921. Inv. č. 2129. Dostupné z: <https://digi.ceskearchivy.cz/119833/78/2757/2175/53/0>*

může být fakt, že obě jeho děti vzešly z nemanželského svazku²⁰ a s Otýlií se oženil až o několik let později.

Těsně před válkou byla rodina nucena odejít ze zabraného pohraničí do Prahy, kde bydlela v Máchově ulici u Vínohrad. Dcera Věra zde získala práci knihovnice²¹.

Okolo roku 1940 Presser ovdověl²². Dnes se již nedozvíme, zdali za Presserovou hospitalizací v Bohnicích²³ stála ztráta milované ženy, pokročilý věk, hrůza války, anebo kombinace všech těchto faktorů – s jistotou však víme, že 13. července 1942 byl Vilém Presser z Bohnic transportován do terezínského ghetta a o tři měsíce později do Treblinky, kde zahynul ve věku 81 let²⁴. Tragický osud postihl i obě Presserovy děti²⁵. Snaha dcery Věry získat cestovní povolení do Šanghaje a odjet byla marná a nikdo z rodiny Presserových se konce války nedožil.

²⁰ *Geburtsmatrik Podersam: 1896-1936*, N 1896-1936 (inv. č. 1586 - kn - 1586). Zayt [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://zayt.org/collections/jewish-registers-1784-1949/n-1586>. s. 28-30.

²¹ Věra Presserová. *Holocaust.cz* [online], 2014. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/116153-vera-presserova/>

²² tamtéž

²³ Povolání do transportu R. č. 32823 v archivu Židovského muzea v Praze

²⁴ Vilém Presser. *Holocaust.cz* [online], 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/116154-vilem-presser/>

²⁵ Karel Presser. *Holocaust.cz* [online], 2014. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/116140-karel-presser/>

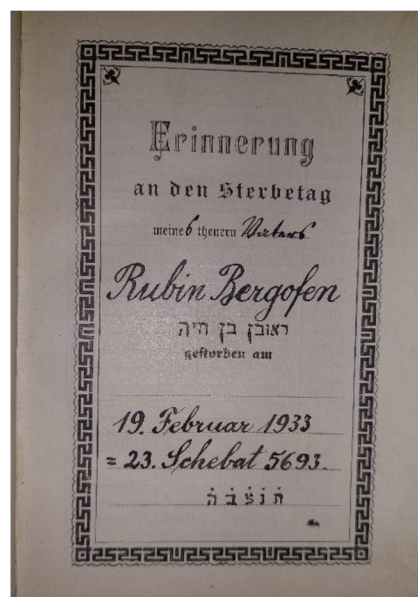
5.8.2 Rubin Bergofen

Na památku Rubina Bergofena zesnulého roku 1933 se zachovala útlá smuteční knížka *Trauer Album*, která Židům sloužila k zaznamenávání tzv. jahrzeitů, každoročních výročí úmrtí blízké osoby, na několik desítek let dopředu. Na základě archivních vydání denního tisku se podařilo zjistit, že Rubin Bergofen, ačkoliv prožil většinu života v Moravské Ostravě, se narodil roku 1864 na území Haliče. V Ostravě působil jako obchodník s železem a vetešník²⁶. Během svého života se několikrát zapletl do podezřelých obchodů²⁷, kvůli nim byl dokonce vzat do vazby tamější věznice²⁸.

Nalezená kniha s největší pravděpodobností patřila Bergofenovu synovi, který podle židovské tradice měl

Obrázek č. 23: Razítko ostravského knihkupce dokládající moravskou provenienci knihy

Obrázek č. 22: Vzpomínková kniha dedikovaná Rubinu Bergofenovi

povinnost každoroční návštěvy hrobu rodičů a recitování smuteční modlitby kadiš jatom. Vzpomínková kniha však mohla patřit i dceři pana Bergofena.

Adolf Bergofen, syn Rubina Bergofena, se narodil 8. října 1896 v Moravské Ostravě, ale většinu života pobýval v Praze, kde se živil jako obchodník. Působil jako jednatel pražské plechařské firmy Glasser a také jako akcionář ve společnosti na výrobu deštníků Mespo²⁹. Vlastnil řidičské oprávnění a díky své profesi často cestoval, především do Polska, Rakouska a Německa. Adolf Bergofen prošel

²⁶ Venkov: orgán České strany agrární. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo rolnické, 26.10.1915, 10(257), s. 4. ISSN 1805-0905. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:714cf100-6836-11e7-94b3-005056825209>

²⁷ *Národní listy*. Praha: Julius Grégr, 24.9.1907, 47(264, odpolední vydání), s. [3]. ISSN 1214-1240. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:3a659e30-2f65-11e7-b650-5cf3fc9ae867>

²⁸ *Čech: politický týdeník katolický*. Praha: Antonín Schmitt, 19.06.1909, 34(167), s. 4. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:f5ee2040-7733-11e6-8340-5cf3fc9ae867>

²⁹ Adolf Bergofen. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/77205-adolf-bergofen/>

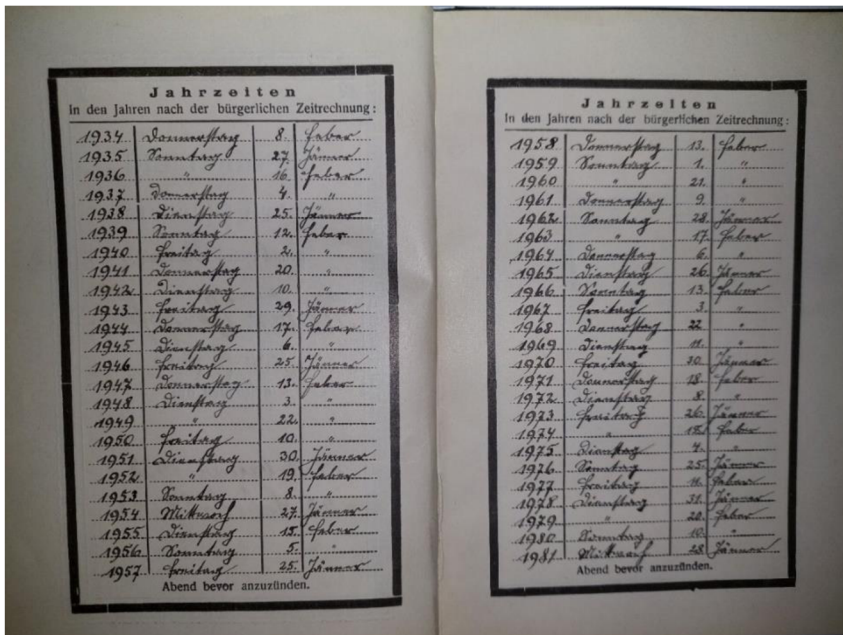
vojenským výcvikem a působil jako četař v záloze u dělostřeleckého pluku č. 302³⁰.

Kvůli svému polsko-českému původu zažíval Adolf Bergofen značné problémy na policejním ředitelství v Praze, kde mu byl v roce 1936 zabaven cestovní pas a s ním odebráno české občanství, následkem čehož byl označen za polského státního příslušníka a hrozilo mu vyhoštění. Následovaly zdlouhavé tahanice mezi českými a polskými úřady³¹.

Roku 1939 mu byl konečně vydán pas nový, opravňující jej k cestě do Palestiny, nebo za svými příbuznými do Monaka. Bohužel k této cestě již nikdy nedošlo a Adolf Bergofen byl z terezínského ghetta transportován do Izbicy, kde později zahynul³².

Adolf Bergofen se nikdy neoženil, jeho nejbližší příbuznou po smrti rodičů byla sestra Helena³³, která se vdala za ortodoxního Žida Solomona Finka původem z Krakova. Tomu se před válkou podařilo uprchnout do Londýna, kde se živil jako velkovýrobce a usiloval o získání víz pro zbytek rodiny. Jeho snaha o záchranu rodiny však skončila po tom, kdy nové pasy zabavilo pražské gestapo.

Helena se svými třemi dětmi byla v říjnu 1941 transportována do lodžského ghetta, kde pracovaly ve výrobě bot pro německé vojáky. O tři roky později byla rodina deportována do Osvětimi. Konce války se dožila pouze nejstarší dcera Anna, která se po osvobození přestěhovala

The image shows two pages of a handwritten calendar titled "Jahrzeiten" (Seasons of the Year). The pages are filled with handwritten entries in a grid format, likely representing a family calendar or a record of events. The entries are organized by year and month, with handwritten notes in the right-hand column. The left page covers the years 1934 to 1957, and the right page covers 1958 to 1987. The handwriting is in cursive, and the paper appears aged. The title "Jahrzeiten" is printed at the top of each page, followed by the subtitle "In den Jahren nach der bürgerlichen Zeitrechnung:".

Year	Month	Day	Notes
1934	Januar	8.	
1935	Januar	27.	
1936	Januar	28.	
1937	Januar	4.	
1938	Januar	25.	
1939	Januar	12.	
1940	Januar	20.	
1941	Januar	20.	
1942	Januar	10.	
1943	Januar	29.	
1944	Januar	17.	
1945	Januar	6.	
1946	Januar	25.	
1947	Januar	13.	
1948	Januar	3.	
1949	Januar	22.	
1950	Januar	10.	
1951	Januar	30.	
1952	Januar	19.	
1953	Januar	8.	
1954	Januar	27.	
1955	Januar	15.	
1956	Januar	5.	
1957	Januar	25.	

Obrázek č. 24: Data jahrzeitů Rubina Bergofena na padesát let dopředu

³⁰ Adolf Bergofen. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/77205-adolf-bergofen/>

³¹ tamtéž

³² tamtéž

³³ Helena Finková. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/144314-helena-finkova/>

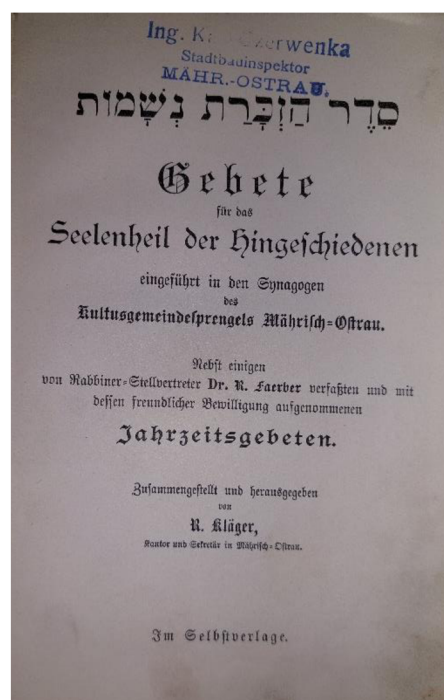
do Londýna. Se svým otcem Solomonem se však v Londýně již nesetkala, neboť zemřel krátce po konci války na infarkt vyvolaný pravděpodobně šokem a hrůzou z poválečné reality³⁴.

³⁴SIWEK, Jolanta. Anna Grant. In: Pamětníci Ostrava. *Moderni-dejiny.cz* [online]. c2009-2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/file/id/2538/>

5.8.3 Karl Czerwenka

Karl Czerwenka se narodil 27. března 1864 v malé obci Zhoř u jihočeského Písku³⁵. Již od mládí se Karl hrdě hlásil k německé národnosti a hovořil plyně německy, přesto ovládal na stejné úrovni i češtinu. Zlom v jeho identitě nastal po nástupu nacismu – od té doby začíná odmítat svoji německou národnost a podepisuje se českou podobou svého jména jako Karel Červenka³⁶.

Po studiu plzeňské reálky odešel Czerwenka do Prahy, kde nastoupil ke studiu stavebnictví na Německé vysoké škole technické, jež také úspěšně dokončil. Oboru stavitelství zasvětil celý svůj profesní život. Po studiích strávil rok jako stavební asistent v Podmoklech, poté se jeho působiště přesunulo na Moravu. Mezi lety 1892 a 1897 působil na městském stavebním úřadě v Olomouci a roku 1897 se stal ředitelem městského stavebního úřadu v Ostravě a na této pozici vytrval až do penze roku 1922³⁷. Výrazně se zasloužil o modernizaci a technický rozvoj Moravské Ostravy. Po dobu svého pobytu v Ostravě se Karl Czerwenka stal členem místní odnože převážně německého, recesistického spolku Schlaraffia, který v druhé polovině 19. století figuroval v řadě českých a moravských měst³⁸. Roku 1898 se mu v Ostravě s manželkou Ernestine³⁹ narodil syn Hanuš, který pokračoval v otcových šlépějích a stal se rovněž inženýrem⁴⁰.

Obrázek č. 25: Vlastnické razítko Karla Czerwenky

³⁵ Karel Červenka. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Karel-%C4%8Cervenka/6000000075860059016>

³⁶ Ing. Karl Czerwenka. *Encyklopedie města Ostravy*. [online]. 2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.ostrava.cz/home-mmo/?acc=profil_osobnosti&load=1377

³⁷ tamtéž

³⁸ RNr 187 Ostravia. *Schlaraffia.uhv.cz* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://schlaraffia.uhv.cz/moravska-ostrava/>

³⁹ Ernestine Červenka. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ernestine-%C4%8Cervenka/6000000075859933120>

⁴⁰ Hanuš Honza Červenka. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Hanu%C5%A1-%C4%8Cervenka/6000000025919404518>

V průběhu 20. let se Karl Czerwenka s rodinou přestěhoval do Prahy, odkud byl 2. 7. 1942 deportován do Terezína a z něj společně s manželkou do Treblinky, kde oba zahynuli⁴¹. Syn Hanuš šoa přežil, roku 1939 uprchl do Palestiny a usadil se v Tel Avivu, kde pracoval jako úředník v metalurgických závodech⁴². Válku rovněž přežili někteří členové rodiny z manželčiny strany. Manžel sestry Ernestine Czerwenkové, švagr pana Czerwenky, MUDr. Julius Pick byl pradědem současného českého kardiochirurga Jana Pirka⁴³.

Knížka, která se po panu Czerwenkovi dochovala, je určená k zapisování každoročního data úmrtí blízké osoby a obsahuje rovněž vzpomínkové modlitby upravené speciálně podle ritu Židovské obce v Moravské Ostravě. Kniha byla pravděpodobně určena pro jeho matku, Kateřinu Czerwenkovou, která zesnula roku 1912⁴⁴. Překvapivě v této knížce není, kromě vlastnického razítka na úvodní stránce, vepsáno vůbec nic. Co vedlo pana Czerwenku k tomu, aby si zápisník koupil, ale v důsledku jej vůbec nepoužil, nelze na základě fragmentárních pramenů zodpovědět.

⁴¹ Karel Červenka. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/80383-karel-cervenka/>

⁴² Hanuš Honza Červenka. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Hanu%C5%A1-%C4%8Cervenka/6000000025919404518>

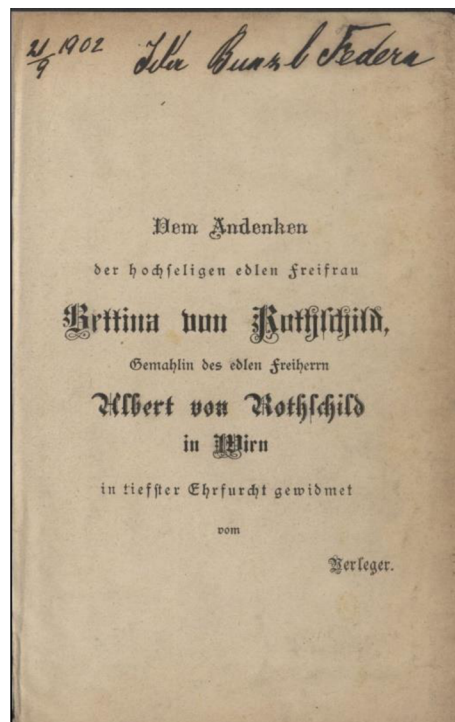
⁴³ MUDr. Julius Carl Pick. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/MUDr-Julius-Pick/6000000017511611015>

⁴⁴ Katerina Cervenka. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Katerina-Cervenka/6000000124943529082>

5.8.4 Ida Bunzl-Federn

Na příběh rodiny Bunzl (někdy psáno též jako Bunzel) Federn upozornila modlitební knížka *Die Himmelsporte: vollständiges deutsches Andachtsbuch für Israels Frauen und Jungfrauen* vydaná pražským nakladatelem Samuelem W. Paschelesem. Jejím autorem je pražský pokrokový rabín Saul Isaac Kämpf. Jak už název vypovídá, kniha obsahuje modlitby pro židovské ženy a mladé dívky. Její název, *Die Himmelsporte*, vznikl složeninou dvou německých slov *Himmel* (nebe/ráj) a *Pforte* (brána).

Podpis a rukopisné datum uvedené za titulní stranou nám prozrazuje, že majitelkou knihy byla Ida Bunzl-Federn, jež tuto knihu dostala ve svých jednadvaceti letech. Ida se narodila 9. září 1881 v Brně do rodiny Trollerových jako druhá z pěti sourozenců⁴⁵. Její otec Ludvík Troller působil v brněnském spolku *Bikur cholim*, jež se zabýval zajišťováním fyzických potřeb nemocných a nemohoucích souvěrců, včetně jejich návštěv a s nimi spojených modliteb za uzdravení⁴⁶. Kromě charitativní činnosti, byl Idin otec činný i profesně. Po svém otci převzal vedení prosperující firmu na vydělávání a barvení kůží. Firma se brzy rozrostla o pobočky v Praze a Vídni. Po Ludvíkově smrti převzal správu brněnské centrály firmy Troller's Söhne

Obrázek č. 26: Podpis Idy Bunzl-Federn nejstarší syn Ernst⁴⁷. Ida se vdala 21. září 1902 za Julia Bunzl-Federna⁴⁸. Totožné datum je zapsáno i v její modlitební knížce, s největší pravděpodobností tedy kniha figurovala jako svatební dar. Po svatbě se novomanželé přestěhovali do Prahy, kde se Ida věnovala péči o domácnost a Julius pracoval jako účetní. Julius, stejně jako jeho tchán Ludvík Troller, byl činným filantropem. Stal se dlouholetým členem spolku *Israelitischen Freitisch-Vereines*, který

⁴⁵ Ida Bunzl-Federn. *Geni.com* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ida-Bunzl-Federn/6000000008978395724>

⁴⁶ Ludwig Troller. *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=5431

⁴⁷ N. Troller a synové. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/lide/obeti/od-cisel-k-pribehum/trollerovi/>

⁴⁸ Julius Bunzel-Federn. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=27141

zajišťoval vzdělání a stravu pro děti z chudých poměrů⁴⁹. Kromě toho byl členem pěvecké skupiny *Deutschen Männer-Gesang-Vereines*⁵⁰. Na konci 19. a začátku 20. století zažíval židovský spolkový život v českých zemích nebývalý rozkvět.

Manželé přivítali na svět první dceru Mariannu rok po svatbě, 6. října 1903⁵¹. Další dcera, Johanna, se narodila 17. září 1906⁵². Obě dcery zůstaly svobodné a po studiích se plně věnovaly kariéře. Z Marianny vyrostla učitelka hudby a Johanna zvolila profesi korespondentky. Do jejich bezstarostného života však náhle vstoupila válka.

Rodiče Ida a Julius byli transportováni do Terezína 20. července 1942, jejich dcery je následovaly dva týdny poté. Dcera Marianna byla ještě v srpnu téhož roku odeslána transportem do Rigy, kde zemřela⁵³. Julius po třech měsících v Terezíně onemocněl zánětem střev a jeho nemoc se mu stala osudnou⁵⁴. Dcera Johanna umírá v lednu 1943 na zhoubný nádor uzlin⁵⁵. Ida zůstala v Terezíně z rodiny jako jediná a v říjnu 1944 odjela transportem do Osvětimi, ze které se již nevrátila⁵⁶.

V Terezíně byl vězněn také Idin nejmladší bratr Norbert Troller, renomovaný brněnský architekt, který se stal aktérem tzv. *Aféry terezínských umělců*, kdy význační kreslíři a malíři v Terezíně chtěli své realistické obrazy života v ghettu propašovat ven, aby se o hrůzách, které se v ghettu odehrávají, dozvěděl svět. Aktéři byli i s rodinami zatčeni a deportováni do Osvětimi. Norbert však přežil a po válce odcestoval do Spojených států, kde opět pracoval jako

⁴⁹ 44. Jahresbericht des israelitischen Freitisch-Vereines in Prag: für das Vereins - zugleich Schuljahr 1902-1903. Prag: Verlag des Vereines, 1903, s. 39. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:9bb1cf90-9f7d-11e8-a81d-5ef3fc9bb22f>

⁵⁰ Bericht an die Generalversammlung des deutschen Männer-Gesang-Vereines in Prag: ueber das Vereinsjahr. Prag: im Selbstverlage, 1894, 1894(33), s. 8. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:acfc8d9e-05ab-4561-a03a-fcc80e1af2b6>

⁵¹ Marianne Bunzl-Federn. *Myheritage.cz* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://www.myheritage.cz/names/marianne_bunzl-federn

⁵² Jana (Johanna) Bunzl -Federn. *Geni.com* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Jana-Johanna-Bunzl-Federn/6000000014310365359>

⁵³ Marianne Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80084-mariana-bunzlova-federnova/>

⁵⁴ Julius Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80080-julius-bunzl-federn/>

⁵⁵ Jana Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80078-jana-bunzlova-federnova/>

⁵⁶ Ida Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80076-ida-bunzlova-federnova/>

architekt⁵⁷. Válku přežil i Idin bratr Karel, jenž stihl uprchnout do USA ještě před válkou⁵⁸. Jeho syn Georg narukoval do americké armády a s ní osvobodil koncentrační tábor Dachau⁵⁹.

⁵⁷ Ing. arch. Norbert Troller. *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=5430

⁵⁸ Karl Troller. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Karl-Troller/6000000008978560206>

⁵⁹ Georg Stefan Troller. *Deutsche Welle* [online]. 2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.dw.com/en/writer-and-journalist-georg-stefan-troller-at-100/a-55893208>

5.8.5 MUDr. Josef Reiss

Vzpomínku na lékaře Josefa Reisse uchovává hebrejsko-německý modlitební machzor pro svátek Jom kipur vydaný roku 1930 ve Vídni. Jeho živnostenské razítko na titulní a první straně machzoru dosvědčuje jeho lékařskou praxi v brněnské Pekárenské ulici.

Josef Reiss se narodil 11. května 1906 v jihomoravské Strážnici jako nejstarší ze tří bratrů⁶⁰. Všichni tři však své rodné město opustili s nástupem na vysokou školu. Albert a Josef vystudovali medicínu na Masarykově univerzitě. Emil se vydal technickým směrem a po získání inženýrského titulu pracoval v oblasti železobetonových konstrukcí.

Obrázek č. 27: Vlastnické razítko MUDr. Josefa Reisse

Josef Reiss dokončil studium medicíny v roce 1931 a zprvu působil v brněnské Zemské nemocnici na chirurgické klinice jako technická síla⁶¹. V roce 1934 se oženil s Josefou Reissovou, rozenou Grossmannovou, která rovněž v této době dokončovala studium na lékařské fakultě⁶². Rok po svatbě se novomanželům narodila dcera Eva⁶³ a o tři roky později přivítali na svět syna Karla⁶⁴. Čtyřčlenná rodina se přestěhovala do prostorného bytu nacházejícím se nad soukromou ordinací Josefa Reisse v Zahradníkově ulici. Rodinnou idylu však záhy narušila válka a celá rodina byla 8. dubna 1942 deportována do Terezína. Svě lékařské profese se Josef Reiss nevzdal ani v terezínském ghettu, právě naopak. Působil zde

⁶⁰ MUDr. Josef Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=14210

⁶¹ Seznam osob a ústavů Masarykovy univerzity v Brně jakož i státních zkušebních komisí: rok 1934. *Archiv Masarykovy univerzity v Brně* [online] [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.archiv.muni.cz/media/3323693/1934.pdf>, s. 42

⁶² MUDr. Josefina Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32429

⁶³ Eva Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32430

⁶⁴ Karl Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32431

jako vrchní lékař v nemocničním oddělení hannoverských kasáren⁶⁵ a zástupce vrchního lékaře v sudetských kasárnách⁶⁶, kde se nacházely ošetrovny. Ve volném čase vedl odborné přednášky na medicínská témata, především se zabýval otázkou dostupnosti zdravotní péče v ghettu⁶⁷. Kritizoval rovněž své lékařské kolegy, vadilo mu, že plýtvají už tak nedostupnými léky a zdravotnickým materiálem na pacienty, u kterých to není potřeba, zatímco jiným pacientům by takto mohli zachránit život⁶⁸. Pamětníci na něj vzpomínají jako na veselého a spravedlivého lékaře, který i přes svoji povinnost, nehlásil vedení tábora snahy vězňů onemocnět za účelem osvobození z transportů na východ⁶⁹. Z Terezína se dokonce dochovaly lékařské zprávy, které potvrzují, že Josef Reiss v ghettu rovněž působil jako mohel, tedy ten, kdo vykonává obřízku⁷⁰.

V říjnu 1944 byla celá rodina Reissovy deportována do Osvětimi, ze které se nikdo nevrátil⁷¹. Stejný osud postihl i Reissovy rodiče a tchýni. Bratr Emil, s manželkou a malým synem zahynuli v polském Rejowci⁷². Druhý bratr, Albert, zemřel týden po osvobození⁷³.

⁶⁵ Denní rozkaz Rady starších č. 146 ze dne 10.6.1942. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/135686

⁶⁶ Denní rozkaz Rady starších č. 103 ze dne 17.4.1942. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/135655

⁶⁷ Reiss, Josef: referát k diskuzi o přednášce Kürschnera z Terezína. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/137038

⁶⁸ ARNDT, Tomáš & Dohnal, František & Babica, Jan. (2018). Lékárna, lékárníci a léky v ghettu Terezín Pharmacy, pharmacists and drugs in the Terezín ghetto Z HISTORIE FARMACIE. *Česká a Slovenská farmacie: časopis České farmaceutické společnosti a Slovenské farmaceutické společnosti*. 67. s. 116-129.

⁶⁹ We simply laughed at the concentration camps. In: *Lidé města: revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace*. Praha: SOFIS, 2008, sv. 10. roč. 2. Dostupné z: <https://lidemesta.cuni.cz/LM-851.html>

⁷⁰ MALÁ, Marta. *Judaismus v Terezínském ghettu*. Dizertační práce, vedoucí Nosek, Bedřich. Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, HTF - Ústav židovských studií, 2011. s. 51.

⁷¹ MUDr. Josef Reiss. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/117675/>

⁷² Ing. Emil Reiss. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/117644-emil-reiss/>

⁷³ MUDr. Albert Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=21301

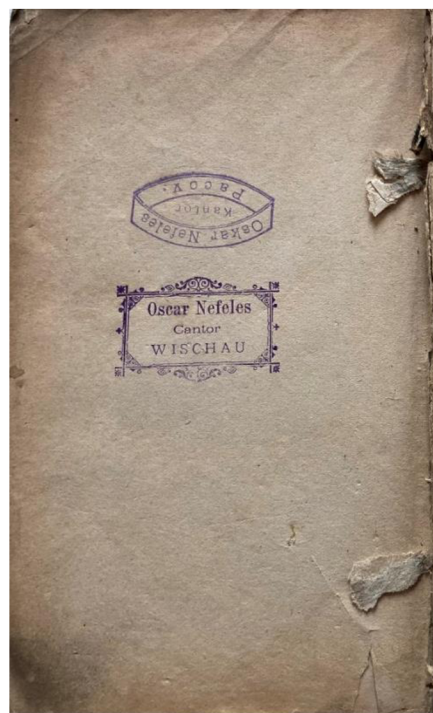
5.8.6 Oskar Nefeles

Vzpomínku na osobnost Oskara Nefelese nesou jeho vlastnická razítka umístěná na předsádce machzoru pro svátek Purim vydaném roku 1835 v Praze. Modlitební kniha se zachovala ve velmi dobrém stavu, který svědčí o opatrnosti jejího majitele při manipulaci, zároveň je však patrné její časté využívání na ušpiněných levých rozích, které dokládají, že se knihou často listovalo.

Oskar Nefeles se narodil v září roku 1872 do velmi zbožné rodiny pražských Židů⁷⁴. Jeho otec se živil jako krejčí a drobný obchodník, zároveň byl však nábožensky činný v pražské židovské obci, kde mimo jiné zastával funkci nákupčího pesachových potřeb⁷⁵. Oskar vyrůstal ve velké rodině obklopen šesti sourozenci. Ze sedmi sourozenců se však dospělosti dožilo pouhých pět, neboť Oskarův bratr Robert⁷⁶ tragicky zemřel krátce po narození a jeho sestra Malwina⁷⁷ zemřela v osmi letech.

Oskar celý svůj život zasvětil práci kantora a jako liturgický zpěvák vedl bohoslužby v různých synagogách a modlitebnách. Kvůli své práci se často stěhoval, jak je na první pohled zřejmé z jeho vlastnických razítek umístěných na předsádce machzoru. Pravděpodobným důvodem jeho stěhování do Pacova a Vyškova mohla být velká konkurence kantorů v jeho rodné Praze, a rovněž jejich nedostatek v menších městech.

Z vlastnických razítek v machzoru je rovněž patrná ambivalence mezi českou a německou identitou Nefelese. Zatímco při výkonu svého povolání v českém Pacově používal českou variantu svého jména Oskar, při působení v moravském Vyškově se uchýlil k německé

Obrázek č. 28: Vlastnické razítko kantora Oskara Nefelese

⁷⁴ Oskar Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Oskar-Nefeles/6000000014122248896>

⁷⁵ Anton Adolf Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Anton-Nefeles/6000000014018392205>

⁷⁶ Robert Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Robert-Nefeles/6000000014122535177>

⁷⁷ Malwine Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Malwine-Nefeles/6000000014122328403>

verzi svého jména. Totéž platí i pro název jeho profese, kdy v Čechách volil verzi *kantor* a na Moravě zase německou podobu *cantor*. Preference konkrétního jazyka úzce souvisí i s převládající obcovací řečí v obci, kde Nefeles působil. Konkrétní demografické statistiky z období Nefelesova působení nejsou k dispozici, můžeme však pracovat s daty ze sčítání lidu z roku 1921. Zatímco v Čechách uvedlo svoji národnost jako československou 50 % židů, na Moravě to bylo pouhých 16 % (Čapková, 2022, s. 213). Nefeles se tedy vždy přizpůsobil prostředí, ve kterém žil, aby ho místní komunita mezi sebe lépe přijala a nepovažovala za cizince.

Nefeles si, po vzoru svých rodičů, založil velkou rodinu. Oženil se s Adele, rozenou Goldschmidtovou (*1878), se kterou se seznámil ještě v rodné Praze⁷⁸. Tam se jim také v roce 1899 narodila dcera Marketa⁷⁹ (řečená Greta), roku 1900 syn Rudolf⁸⁰ a roku 1902 dcera Irma⁸¹. Po narození třetího dítěte začíná Nefelesovo stěhování do jiných měst za práci, počínaje Pacovem, kde se usadil i se svojí rodinou a roku 1903 zde přivítal na svět dceru Aloisii⁸². Je pravděpodobné, že se na důchod vrátil Nefeles zpět do Prahy, kde vystupoval v Maiselově synagoze⁸³. Nefeles v Praze také umírá roku 1932⁸⁴.

Manželka Adele⁸⁵ a dcera Aloisie⁸⁶ zemřely v Zamošském ghettu, kam byly společně v dubnu roku 1942 deportovány z Terezína. Dcera Irma zemřela v polské Izbicy⁸⁷. Dcera

⁷⁸ Adele Nefeles (Goldschmidt). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Adele-Nefeles/6000000037111575236>

⁷⁹ Marketa Beinhacker (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Marketa-Beinhacker/6000000044719264821>

⁸⁰ Rudolf Sovak (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Rudolf-Sovak/6000000055143940977>

⁸¹ Irma Litten (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Irma-Litten/6000000017544385140>

⁸² Aloisie (Luise) Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Aloisie-Luise-Nefeles/6000000037111627249>

⁸³ *Prager Tagblatt*, 35, 1911, č. 255, s. 24, 15.9. Dostupné z: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19110915&seite=24&zoom=33>

⁸⁴ Oskar Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Oskar-Nefeles/6000000014122248896>

⁸⁵ Adéla Nefelesová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/110821-adela-nefelesova/>

⁸⁶ Aloisie Nefelesová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/110822-aloisie-nefelesova/>

⁸⁷ Irma Litten. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/106051-irma-littenova/>

Marketa během války emigrovala i se svým manželem do Izraele⁸⁸. Syn Rudolf se dožil konce války v Terezíně a po osvobození si změnil příjmení z Nefeles na Sovak a odstěhoval se za sestrou do Izraele⁸⁹.

Sourozenci Oskara Nefelese byli deportováni do koncentračních táborů i se svými rodinami. Konce války se dožila pouze dcera Anna a syn Rudolf Oskarovy nejstarší sestry Olgy⁹⁰.

⁸⁸ Marketa Beinhacker (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Marketa-Beinhacker/6000000044719264821>

⁸⁹ Rudolf Sovak (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Rudolf-Sovak/6000000055143940977>

⁹⁰ Olga Wotitzky (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Olga-Wotitzky/6000000014122328380>

5.8.7 Max Feldsberg

Život Maxe Feldsberga⁹¹ se započal 20. května 1899 v jihomoravském Mikulově, který byl až do poloviny 19. století nejvýznamnější moravskou židovskou obcí a rovněž v něm sídlil moravský zemský rabín. Mikulovská obec přestala mít výsadní postavení po zrušení protižidovských diskriminačních zákonů roku 1848, kdy se z města, které doposud tvořila třetina židovských obyvatel, mnoho rodin díky nově získané možnosti usazovat se ve velkých městech stěhuje z Mikulova pryč, a význam obce je tak značně oslaben. Roku 1848 žilo v Mikulově více než tři a půl tisíce osob židovského vyznání, v době Maxova narození to bylo už necelých devět set osob (Čapková, 2022, s. 407).

Rodiče Maxe Feldsberga z Mikulova neodešli a zůstali nadále činní v tamní náboženské obci. Maxův otec Leopold působil jako tajemník židovské obce a rovněž se angažoval v místním charitativním spolku. Gerda Feldsberg ve svých vzpomínkách popisuje rodinu jako velmi zbožnou, Leopold a jeho tři synové se každé ráno modlili a pravidelně navštěvovali synagogu. Matka Regina a dvě dcery zase obstarávaly košer stravu a péči o domácnost⁹².

Max Feldsberg se roku 1918 přestěhoval do Vídně, kde se mu nabízelo více pracovních příležitostí v textilním průmyslu, jímž se zabýval. Zde se také seznámil se svojí budoucí manželkou Melanií, rozenou Kohnovou (*1901)⁹³. Roku 1925 se jim narodila jejich jediná dcera Ilse⁹⁴. Rok narození dcery rovněž figuruje i v knize, která se po Maxovi dochovala. Jedná se o část románu na pokračování *Die Entdeckung der Erde* od Julese Verna. V knize bylo nalezeno Maxovo věnování mikulovské odnoži spolku Blau-Weis a taktéž razítko této organizace. Tento spolek si zprvu kladl za cíl sjednotit židovskou mládež za účelem turistiky a výletů do přírody, později začal být silně sionisticky orientovaný a zasloužil se o přípravu budoucích osadníků Palestiny včetně jejich zemědělského výcviku. Je pravděpodobné, že Max

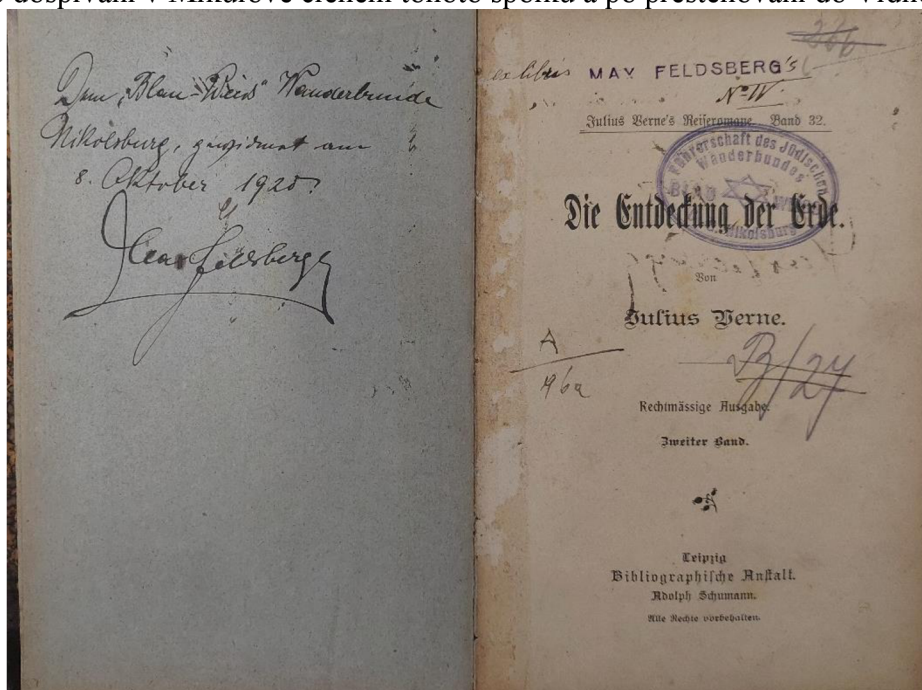
⁹¹ Max Feldsberg. *Geni.com* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Max-Feldsberg/6000000022280578693>

⁹² Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>

⁹³ Melanie Feldsberg (Kohn). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Melanie-Feldsberg/6000000022280948458>

⁹⁴ Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>

byl ještě v době svého dospívání v Mikulově členem tohoto spolku a po přestěhování do Vídně s jeho členy nadále udržoval vřelé vztahy. Knihu do spolkové knihovny nejspíše daroval při příležitosti první návštěvy města se svojí dcerou, kterou přijel představit rodině.

Obrázek č. 29: Věnování Maxe Feldsberga mikulovské odnoži spolku Blau-Weis

Maxův bratr Ernst⁹⁵, který působil jako právník, stejně jako on odešel do Vídně. Druhý Maxův bratr, Emil, odešel do Maďarska. I přes roztroušenost rodiny Feldsbergových v několika státech, nepřestala rodina nadále dodržovat své tradice. Každý rok se všichni společně scházeli v Mikulově při příležitosti oslav svátku Pesach⁹⁶. Roku 1927 zasáhla rodinu ztráta milovaného otce Leopolda. Při této smutné příležitosti se opět sešla celá rodina a na počest Leopoldova přínosu městu se vedení Mikulova rozhodlo vytvořit charitativní nadaci nesoucí jeho jméno⁹⁷.

Anšlus Rakouska přinesl do Maxova života značné změny. Přišel o práci a z finančních důvodů byl nucen se s manželkou a dcerou přestěhovat do jednopokojového bytu. Max si byl rovněž vědom hrozící války, a proto požádal vídeňské úřady o možnost emigrovat. Chtěl se ženou i dcerou odejít do Šanghaje. Do žádosti o vystěhování uvedl, že je vyučeným kuchařem specializující se na studenou kuchyni, a kromě toho absolvoval kurz osadnictví, nejspíše právě

⁹⁵ Dr. Jur. Ernst Feldsberg. *Geni.com* [online]. 2017 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ernst-Feldsberg/6000000022289650735>

⁹⁶ Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>

⁹⁷ *Nikolsburger Wochenschrift: Organ für Landwirtschaft, Lokal-, Gemeinde-, Schul- und Vereinsangelegenheiten*. Nikolsburg: J. Bezdieka vdova, 9.4.1927, 67(15), s. 5. ISSN 1802-6397. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:171b4753-bb87-4be0-a0b2-92688a881fe4>

v mikulovském spolku Blau-Weis⁹⁸. Maxově žádosti však nebylo vyhověno a společně s manželkou Melanii byli deportováni do Terezína a v září roku 1944 do Osvětimi. Před transportem však milující rodiče stihli poslat svoji dceru Ilse do Paříže, která odtud byla po obsazení města nacisty odeslána do Spojených států⁹⁹.

Max se konce války nedožil, zemřel v Bergen Belsenu¹⁰⁰. Manželka Melanie válku přežila a po osvobození začala pracovat jako administrativní pracovnice na vídeňském ústředním hřbitově. Snažila se také spojit s dcerou, která však se svou matkou odmítala jakýkoli kontakt. Ilse nikdy nedokázala své matce odpustit, že ji poslala pryč a s životem ve státech se nikdy nesžila. Ilse měla špatně placenou práci jako servírka a nefungující manželství, ze kterého ji bylo kvůli psychickým problémům odebráno několik dětí do pěstounské péče¹⁰¹. Ze čtyř Maxových sourozenců se konce války dožili bratr Ernst a sestra Erna¹⁰².

⁹⁸ Applicant: Feldsberg, Max; born 20.5.1899 in Mikulov (Jihomoravský kraj, Czech Republic); married. *The National Library of Israel* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: [https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990047716590205171/NLI#\\$FL77361101](https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990047716590205171/NLI#$FL77361101)

⁹⁹ Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>

¹⁰⁰ Max Feldsberg. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/49800-max-feldsberg/>

¹⁰¹ Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>

¹⁰² tamtéž

5.8.8 Noe Stross

Životní příběh Noema Strosse¹⁰³ se období druhé světové války přímo nedotýká, přesto byl však do výběru zařazen, neboť jeho výjimečný život barvitě vykresluje sociální a kulturní poměry moravských Židů v polovině 19. století a jejich změny, které nastaly ke konci tohoto století.

Noe Stross se narodil 14. března 1822 v Hranicích na Moravě¹⁰⁴. V této době sice již Židé v českých zemích díky reformě Josefa II. mohli studovat na veřejných školách, nadále však v platnosti zůstávaly omezující familiantské zákony a translokační reskripty, kvůli nimž se Židé stále netěšili plné rovnoprávnosti.

Noe Stross se narodil rodičům Aronovi a Susanne Strossovým. Otec Aron se živil jako spekulant, nakupoval a prodával cenné papíry¹⁰⁵. Noe byl v rodině benjamínkem a měl sedm sourozenců: Saru (*1808), Samuela (*1810), Bernharda (*1812), Gabriela (*1813), Amalii (*1815), Betty (*1817) a Ester (*1818). Samuel a Gabriel zemřeli ještě jako kojenci¹⁰⁶. Podle tohoto schématu se měl familiantem stát prvorozený syn Bernhard. Ten však celý svůj život zůstal svobodný a je pravděpodobné, že své familiantské číslo v mládí věnoval právě Noemovi, který by bez něj neměl možnost založit rodinu. Noe se oženil s Josefínou, rozenou Wolfovou, a počali společně osm dětí¹⁰⁷. Dospělosti se však dožilo pouze pět: Ludwig (*1852), Sigmund (*1854), Sofie (*1861), Gustav (*1864) a Marie (*1868)¹⁰⁸. Tato čísla, stejně jako počet zemřelých dětí Strossových rodičů, dokládají vysokou kojeneckou úmrtnost tehdejší doby.

Stross se vyučil učitelem náboženství a tuto funkci také po krátkou dobu vykonával, záhy se však jeho profesní dráha začala ubírat úplně jiným směrem. Po smrti otce převzal jeho soukenickou manufakturu, kterou modernizoval a přetvořil v továrnu¹⁰⁹. Tu posléze sloučil

¹⁰³ Noe Stross. *Wikitree.com* [online]. c2008-2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.wikitree.com/wiki/Stross-24>

¹⁰⁴ Noe Stross. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Noe-Stross/6000000012209770953>

¹⁰⁵ Aron Stross. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Aron-Stross/6000000036046283304>

¹⁰⁶ tamtéž

¹⁰⁷ Josefina Stross (Wolf). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josefine-Stross/6000000012209770948>

¹⁰⁸ tamtéž

¹⁰⁹ BEDNÁŘ, Václav a POSPĚCH, Tomáš. *Židé na Hranicku*. Hranice: nakladatelství Dost, 2017, 20 s. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/zide2007.pdf>

s Hellerovými textilními závody a téměř tím zklidil jakoukoli konkurenci v textilním průmyslu v Hranicích. Noe později vybudoval textilní továrny také v Bělé pod Bezdězem, Dvoře Králové a Vídní¹¹⁰. Vídeňskou továrnu později převzal nejstarší syn Ludwig.

Rodina Strossových se podílela i na náboženském životě komunity. Otec Aron se svými syny pravidelně navštěvoval místní synagogu a roku 1845 daroval synagoze stříbrnou korunu, která se upevňuje na nástavec svitku Tóry¹¹¹. Noemův bratr Bernhard¹¹² roku 1890 také věnoval synagoze dar, tentokrát plášť na svitek Tóry jako projev uctění památky svého zesnulého otce¹¹³. V témže roce daroval synagoze dva pláštiky i sám Noe, jeden k uctění památky svého otce¹¹⁴ a druhý na věčnou památku své zesulé matky¹¹⁵. Věnování obřadních předmětů do synagogy bylo mnohdy spjato s nějakou životní událostí člena komunity (např. narození dítěte, bar micva, svatba, úmrtí). Často tedy můžeme v synagogách najít hned několik pláštiků či nástavců na Tóru, popř. jiných liturgických předmětů, které se pravidelně obměňovaly. Věnované předměty často nesly iniciály zhotovitele a byla pro něj pocta, pokud byl jeho dar využíván. Všechny dary hranické synagoze od rodiny Strossových byly během války zkonfiskovány a dnes jsou uloženy v pražském Židovském muzeu.

Noe Stross byl po velkou část svého života velmi činný v hranické židovské obci. Na území českých zemí, Hranice na Moravě nevyjímaje, došlo po roce 1848 k výrazné proměně struktury židovských obcí. Nyní se obce mohly nově definovat buď jako obce politické, které měly vlastní samosprávu, nebo obce náboženské, které byly správně podřízeny vedení města a jejich předsednictvo spravovalo pouze náboženské záležitosti. V Hranicích se vytvořila obec politická a Noe Stross zde až do roku 1885 vykonával funkci starosty¹¹⁶. V této pozici se výrazně zasloužil o vytvoření hranické chevra kadiša, pohřebního bratrstva, jež zajišťuje péči

¹¹⁰ *Pražský denník*. Praha: Vojtěch Kubelka, 20.2.1885, 20(41), s. (2). ISSN 1803-4837. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:5e1d6071-2112-44aa-9941-4d027ba5c7db>

¹¹¹ Koruna oblouková. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/184672

¹¹² Bernard Stross. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Entity/Show/entity_id/189051

¹¹³ Plášť na Tóru. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203241

¹¹⁴ Plášť na Tóru. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203240

¹¹⁵ Plášť na Tóru-fragment. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203623

¹¹⁶ BEDNÁŘ, Václav a POSPĚCH, Tomáš. *Židé na Hranicku*. Hranice: nakladatelství Dost, 2017. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/zide2007.pdf>

o umírající a zesnulé před jejich pohřbem¹¹⁷. V roce 1885 došlo kvůli sporům mezi členy židovské obce k jejímu rozdělení na dvě menší obce, politickou a náboženskou. Noe Stross přešel do obce náboženské, kde až do své smrti zastával funkci jejího předsedy. Mezi lety 1888 a 1895 dokonce zastupoval židovskou obec v Okresní školní radě¹¹⁸.

Kromě svého působení v židovské obci se Noe Stross výrazně zasloužil i o město Hranice. Roku 1873 založil Nadaci arcivévodkyně Gisely, která podporovala nadané židovské studenty, kteří neměli prostředky studovat. Noe se rovněž stal mecenášem hranického gymnázia, kterému by bez jeho finanční podpory hrozil zánik¹¹⁹. Díky tomu byl roku 1875 jmenován čestným občanem města Hranice¹²⁰. Roku 1896 působil jako člen hranické odnože Vlasteneckého zemského spolku pomocného Červeného kříže¹²¹ a o rok později založil charitativní nadaci Noe a Josefíny Strossových, který podporoval chudé hranické žáky bez rozdílu vyznání¹²².

Noemova manželka Josefina zesnula roku 1895, Noe jen dva roky po ní roku 1897¹²³. Ke konci svého života pobýval Noe často v karlovarských lázních, což lze přičítat jeho vysokému pracovnímu nasazení a potřebě odpočinku¹²⁴. Noemův syn Ludwig a dcera Marie odešli do Vídně. Syn Sigmund odešel do německých Drážďan. Války se dožil pouze nejmladší syn Gustav, který byl deportován do Terezína a v srpnu 1942 zde zahynul. Noe Stross má i se svojí manželkou Josefínou náhrobek na židovském hřbitově v Hranicích, jehož epitaf dokládá jejich přínos městu a altruistickou povahu obou manželů¹²⁵.

¹¹⁷ BEDNÁŘ, Václav a POSPĚCH, Tomáš. *Židé na Hranicku*. Hranice: nakladatelství Dost, 2017. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/zide2007.pdf>

¹¹⁸ tamtéž

¹¹⁹ tamtéž

¹²⁰ BEDNÁŘ, Václav. Osobnosti pochované na židovském hřbitově v Hranicích. In: *Židé a Morava – XIV. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 14. listopadu 2007*. Kroměříž 2008, s. 95–116. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/bednar2008.pdf>, s. 99-101

¹²¹ HELLER, Hermann. *Vlastenecký zemský spolek pomocný Červeného kříže pro Moravu 1866-1896*. Brno: Vlastenecký zemský spolek pomocný Červeného kříže, 1896, s. 43. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:1e96b2e0-bca3-11e2-ada5-005056825209>

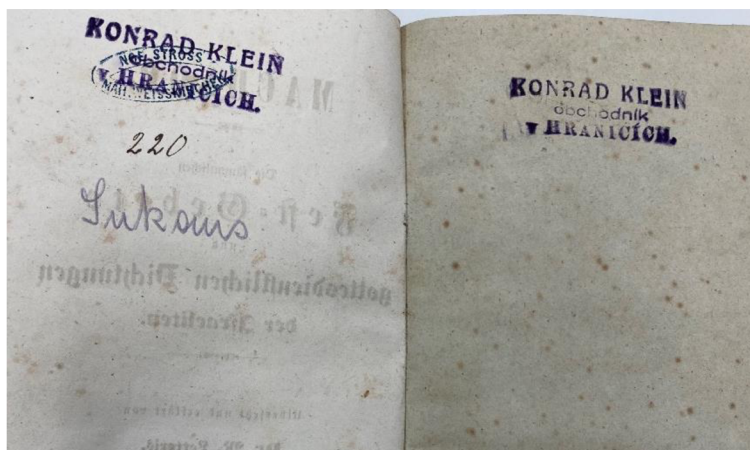
¹²² BEDNÁŘ, Václav a POSPĚCH, Tomáš. *Židé na Hranicku*. Hranice: nakladatelství Dost, 2017. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/zide2007.pdf>

¹²³ *Mährisches Tagblatt*, 23, 1897, č. 18, s. 7, 3.2. Dostupné z: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mtb&datum=18970203&seite=8&zoom=33>

¹²⁴ *Karlsbader Kurliste*. Karlsbad: F.J. Franieck, 1891(116), s. [1]. ISSN 1802-5382. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:4b7abc10-125e-11e7-b583-005056822549>

¹²⁵ Detailní popis hrobu 086-00341 (lokalita - Hranice). *Chewra.com* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://chewra.com/keshetnew/kweb/tomb_detail.aspx?tomb=47682&kid=0

Kniha, která se po Noemovi Strossovi dochovala je německo-hebrejský modlitební machzor pro svátek Sukot vydaný roku 1847 v Praze. V knize bylo nalezeno Strossovo vlastnické razítko, které však bylo později překryto razítkem novým, patřícím Konradu Kleinovi (*1883), obchodníkovi

Obrázek č. 30: Vlastnická razítka Noema Strosse a Konráda Kleina

v Hranicích. Jakým způsobem se Klein ke knize dostal, není jasné. V době Strossovy smrti bylo Konradovi čtrnáct let. Mohlo se tedy jednat o studenta, kterého podporovala Strossova nadace, prostřednictvím které mu knihu daroval. Nebo Strossovy děti mohly po otcově smrti jeho knihy rozprodat a Klein si ji mohl koupit. O životě Konrada Kleina není známo mnoho. V srpnu 1942 byl Klein s celou svojí rodinou deportován do Terezína a odtud do Malého Trostince, ze kterého se nikdo z rodiny nevrátil¹²⁶.

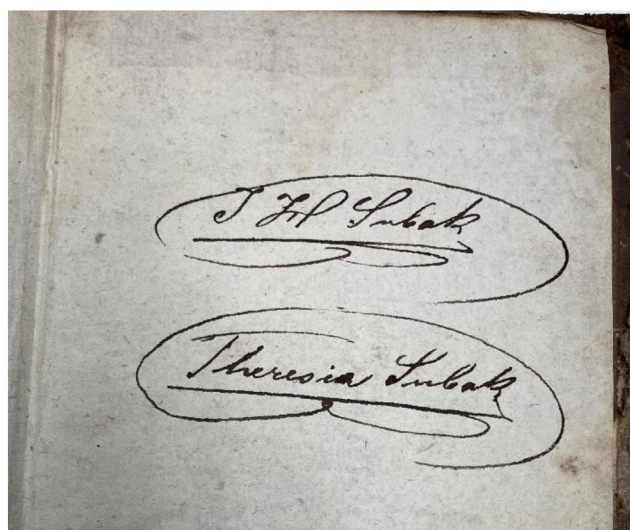
a Detailní popis hrobu 086-00340 (lokalita - Hranice). *Chewra.com* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://chewra.com/keshetnew/kweb/tomb_detail.aspx?tomb=47681&kid=0

¹²⁶ Konrad Klein. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/99013-konrad-klein/>

5.8.9 Rodina Subakových

Ve zkoumaném fondu byly nalezeny tři modlitební knihy různého stáří a typu, které podle zachovaných podpisů v nich umístěných, patřily osobám s příjmením Subak. Na první pohled se může zdát, že se jedná o pouhou shodu jmen a osoby nemusí být nijak spřízněné, zvláště když brněnský fond obsahuje okolo třinácti tisíc výtisků. Příjmení Subak navíc bylo na přelomu 19. a 20. století běžným židovským příjmením vyskytujícím se převážně na Moravě. Databáze Jad vašem eviduje přes padesát osob s příjmením Subak, které se staly obětmi nacistické perzekuce. Při bližším zkoumání životů vlastníků jednotlivých knih však bylo zjištěno, že dané osoby byly v blízkém rodinném vztahu a spojuje je rovněž město Třebíč.

Nejstarší knihou ze tří zkoumaných výtisků je hebrejský machzor s komentářem v judendeutsch určený pro svátek Jom kipur vydaný roku 1833 v Praze. Na předešlé této knihy se dochovaly podpisy manželského páru Theresie Subakové a J. H. Subaka. Theresia, rozená Pragerová, se narodila roku 1811 v Třebíči¹²⁷. Její otec působil jako parnas trebičské židovské obce a matka se starala o domácnost a děti. Roku

Obrázek č. 31: Podpisy manželů Subakových

1834 se Theresia vdala za Izáka Hermanna Subaka¹²⁸. Z výše uvedených dat a přítomnosti podpisu obou manželů v knize se můžeme domnívat, že kniha sloužila jako svatební dar pro novomanžele. Manželé společně rovněž darovali do trebičské synagogy zdobenou oponu na svatostánek¹²⁹. Theresiin manžel, Izák Subak, se narodil roku 1811 rovněž v Třebíči do rodiny kožedělníka, jehož manufakturu později převzal a přetvořil v továrnu J. H. Subak & Söhne. Továrna byla na svoji dobu velmi moderní, disponovala třemi parními stroji a ke konci století v ní pracovalo více než šest set zaměstnanců. I Subakově koželužně, podobně jako mnohým

¹²⁷ Theresia Tölze Subak. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Theresia-Subak/6000000012359436617>

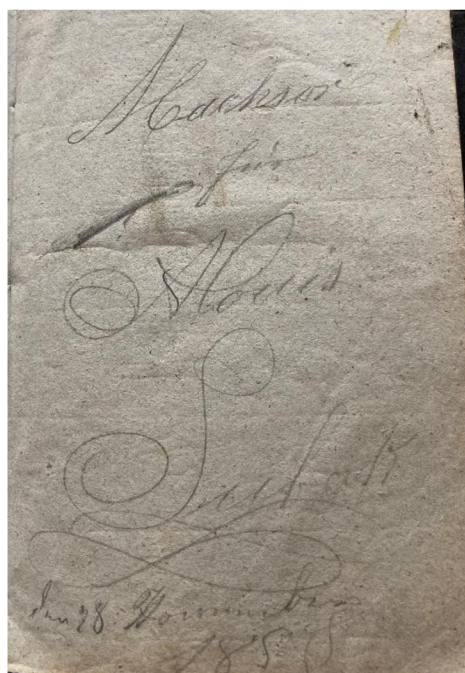
¹²⁸ Isak (Izak) Herman "J. H" Subak. *Geni.com* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Isak-Izak-Herman-J-H-Subak/6000000012088825704>

¹²⁹ Opona. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/227973

dalším velkovýrobnám, se v 80. letech 19. století nevyhnuly protesty dělníků usilující o vyšší mzdu, které vyústily až ve stávkou. Situace se vyhrotila a roku 1885 došlo v továrně dokonce k založení požáru radikálním dělnickým hnutím¹³⁰.

Kromě třebíčského průmyslu se Izák Subak zasloužil i o místní vzdělání, neboť finančně podporoval provoz místního gymnázia¹³¹. Theresia Subaková zemřela roku 1888 a její manžel pouhých pět let po ní. Náhrobky obou manželů je možné vidět na židovském hřbitově v Třebíči. Subakovi počali jedenáct dětí, z nichž pouze sedm se dožilo dospělosti¹³². Synové po smrti otce převzali vedení koželužny, která byla v provozu až do roku 1931 a její budova stále stojí na dnešní Subakově ulici v Třebíči, která tak byla pojmenována právě jako pocta Izákovi za jeho přínos městu.

Druhou knihou nesoucí jméno Subak je machzor určený pro první dva dny svátku Pesach, vydaný v Praze roku 1836. Jeho vlastníkem byl Alois Subak narozen roku 1848 v Třebíči¹³³. Kromě podpisu se v knize dochovalo i datum 1858, z čehož můžeme usoudit, že Alois tento machzor dostal ve svých deseti letech. Příbuzenský vztah mezi Aloisem a Theresií a Izákem Subakovými je poněkud komplikovaný. Sestra Theresie¹³⁴ byla v pořadí druhou manželkou Aloisova dědečka, Lazara Subaka. Výše zmíněná Theresie Subaková byla tedy sestrou nevlastní babičky Aloise Subaka. Ten se stejně jako jeho předci rozhodl podnikat v textilním průmyslu.

Obrázek č. 32: Vlastnická poznámka Aloise Subaka

Po smrti svého otce Emanuela převzal jeho firmu Em. Subak & Söhne, která se mimo jiné

¹³⁰ SVOBODOVÁ, Jitka. *Měšťan, dělník a jejich vzájemný vztah v Třebíči v letech 1873 - 1914* [online]. Brno, 2009 [cit. 2024-03-17]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/ft6i8j/> Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D. s. 25-26, 94, 98 a 102

¹³¹ *Program c.k. státního gymnasia v Třebíči*. V Třebíči: C.k. státní gymnasium, 1887, 1887(1886-1887), s. 38. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:37aa5aaa-7c1e-4f04-b9e3-c2eaca8e94c6>

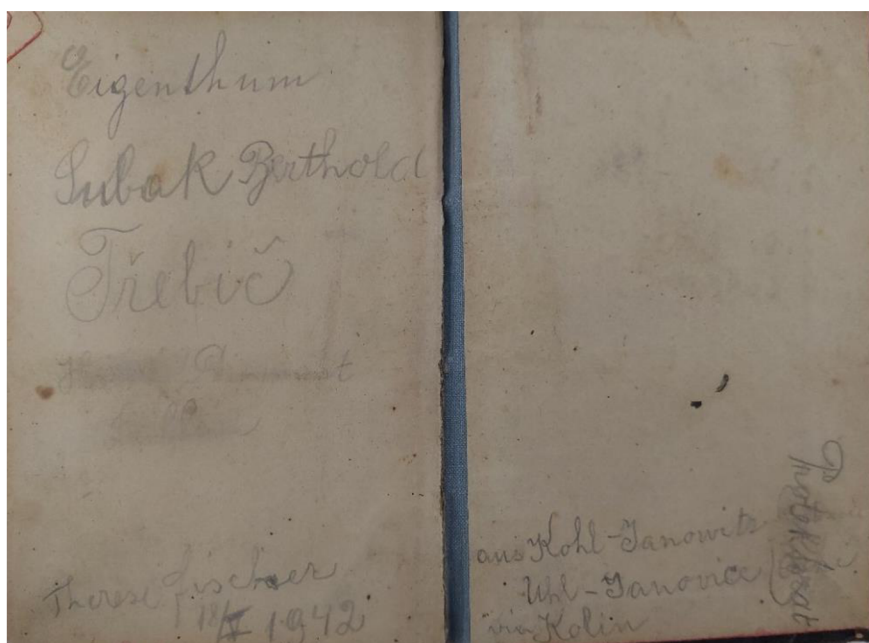
¹³² Isak (Izak) Herman "J. H" Subak. *Geni.com* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Isak-Izak-Herman-J-H-Subak/6000000012088825704>

¹³³ Alois Louis Subak. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Alois-Subak/6000000012348164072>

¹³⁴ Pavlina Sara Breindl Subak. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Pavlina-Subak/6000000012359026981>

zabývala i výrobou ženských pokrývek hlavy¹³⁵. Alois rodinnou firmu přesunul z Třebíče do Brna a Jihlavy. Jeho manželkou se stala Leopoldina, rozená Friedmannová¹³⁶, která měla k textilnímu průmyslu taktéž velmi blízko, neboť její otec byl vyhlášeným obchodníkem s textilem ve Šternberku¹³⁷. Je možné, že právě Leopoldina Aloise přesvědčila, aby ve své továrně začal vyrábět i ženské šátky. Alois zemřel roku 1923, jeho žena Leopoldina zemřela roku 1942 v terezínském ghettu¹³⁸. Jejich nejstarší dcera Irene Beran, sběratelka obrazů význačných malířů, jakými byli Gustav Klimt nebo Oskar Kokoschka, před válkou s manželem emigrovala do Spojených států¹³⁹.

Posledním exemplářem nesoucím příjmení Subak je ženská modlitební kniha *Stunden der Andacht* od autorky Fanny Neudy vydaná v Praze pravděpodobně roku 1908. Rukopisná vlastnická poznámka na předsádce naznačuje, že majitelem knihy byl Berthold Subak z Třebíče¹⁴⁰. Berthold se narodil roku 1869 v Českých Budějovicích otci Sigmundu Subakovi, synovci

Obrázek č. 33: Podpis Bertholda Subaka a kontaktní údaje Therese Fischer

¹³⁵ Subak Family Genealogy. *Ancestry.com* [online]. c2004-2012 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://freepages.rootsweb.com/~prohel/genealogy/names/friedmann/subak.html>

¹³⁶ Leopoldina Subak (Friedmann). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Leopoldina-Subak/6000000010422702458>

¹³⁷ Rabbi Heinrich Henrik Friedmann. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Heinrich-Henrik-Friedmann/6000000009944565399>

¹³⁸ Leopoldina Subaková. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/128343-leopoldina-subakova/>

¹³⁹ Zapomenuté obrazy odhalují skandální osudy dávných Brňanek. *Muzeum města Brna* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.muzeumbrna.cz/zapomenute-obrazy-odhaluji-skandalni-osudy-davnych-brnanek/t1425>

¹⁴⁰ Berthold Subak. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Berthold-Subak/6000000037160928911>

Theresie Subakové. Theresie z prvního příběhu tedy byla Bertholdovou pratetou a majitel druhé knihy, Alois, byl jeho nevlastním bratrancem. I když se Berthold nenarodil v Třebíči, v dospělosti se tam přestěhoval a usadil stejně jako zbytek jeho rozvětvené rodiny. Berthold si vzal za ženu Josefínu¹⁴¹, rozenou Pollak, jejíž děd byl slavným třebíčským rabínem Joachimem Pollakem¹⁴² a její otec Samuel tuto funkci také zastával přes pětadvacet let¹⁴³. Zde nám opět vzniká spojitost s prvním zmíněným příběhem. Je zde pravděpodobnost, že při návštěvě synagogy se svou pratetou Theresií a prastrýcem Izákem (kteří byli pravidelnými návštěvníky třebíčské synagogy a věnovali zde i oponu na svatostánek) se zde potkal právě se svojí manželkou, dcerou rabína. Manželé spolu měli dvě dcery, Františku a Lili. Manželka Josefina zemřela krátce před transportem roku 1942, Berthold byl deportován do Terezína a později do Osvětimi, kde zahynul¹⁴⁴. Stejný osud potkal i obě dcery. Na tomto místě je nutno zmínit fakt, že na archivních formulářích po okupaci a před hrozcím transportem do Terezína uvedly obě dcery namísto jmen svých rodičů jména tchánovců¹⁴⁵. Zdali k tomu došlo ze strachu, že když uvedou jména svých rodičů, bude tím okamžitě odhalen jejich židovský původ, nebo tímto naopak chtěli utajit existenci svého otce a ochránit ho tak před stíháním, není do dnešního dne jasné. Otázkou také zůstává, proč měl pan Subak ve svém vlastnictví knihu určenou pro ženské čtenářky. Nejvíce pravděpodobné je, že před smrtí patřila jeho ženě a on si ji uchoval jako památku na ni. V knize se kromě vlastnické dedikace Bertholda Subaka nachází také rukopisné kontaktní údaje na jistou Theresu Fischer z Uhlířských Janovic. Tuto osobu se bohužel nepodařilo dohledat, stejně jako její spojitost právě s Bertholdem. Na základě vepsaného data 18. května 1942, pouhé čtyři dny před Bertholdovým transportem do Terezína, lze předpokládat, že právě v tento den od něj Fischerová knihu nějakým způsobem obdržela.

¹⁴¹ Josefina Subak. *Geni.com* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josefine-Subak/6000000020858407618>

¹⁴² Rabbi Joachim Josef Pollak. *Geni.com* [online]. 2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Joachim-Pollak/6000000018885447401>

¹⁴³ Pollak Samuel, Dr. *European Jewish Archives Portal* [online]. 2015 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.yerusha-search.eu/viewer/metadata/JMP-0207/1/>

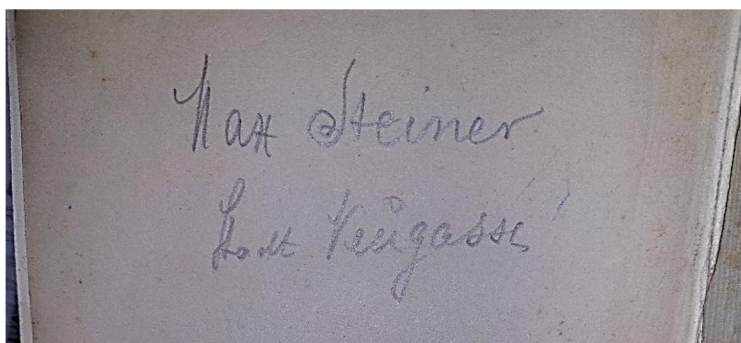
¹⁴⁴ Berthold Subak. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/128332-berthold-subak/>

¹⁴⁵ Lili Segerová. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/123478-lili-segerova/>

a Františka Lachsová. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/142459-frantiska-lachsova/>

5.8.10 Max Steiner

Po Maxu Steinerovi se dochovala modlitební knížka vydaná speciálně pro bohoslužby v olomoucké synagoze ve sváteční dny Jom kipur a Roš ha-šana. Na úvodní stránce machzoru po sobě pan Max Steiner zanechal svůj

Obrázek č. 34: Podpis Maxe Steinera

podpis a místopisný název Stadt Neugasse. Neugasse (česky Nová Ulice), dříve samosprávné město, dnes tvoří městskou část Olomouce.

Max Steiner¹⁴⁶, narozen 6. srpna 1850 v Týnečku, bydlel v Horní Nové ulici čísla popisného 93 (dnešní ulice I. P. Pavlova, v blízkosti fakultní nemocnice) společně se svojí ženou Johannou¹⁴⁷, rodačkou z nedalekých Loštic (*10. 7. 1862). Steiner se živil jako likérník a Johanna, přestože působila jako žena v domácnosti, svému manželovi s podnikáním pomáhala¹⁴⁸. Max Steiner svým životem reprezentuje prototyp moravského Žida, který se plně integroval do většinové společnosti. Židé byli v českých zemích plně zrovnoprávnění až v roce 1867, přesto se Maxu Steinerovi podařilo už ke konci století působit v Nové Ulici jako hostinský v podniku, kde se scházeli jak židovští obyvatelé města, tak křesťané¹⁴⁹. Max Steiner zde pořádal i schůze tamního spolku dobrovolných německých hasičů, jehož se stal velitelem¹⁵⁰. Maxův příbuzný, Heinrich Steiner, dokonce v 80. letech působil jako radní města¹⁵¹. I přesto, že byla rodina Steinerových plně integrovaná, zůstal Max věrný své židovské víře a navštěvoval synagogu.

¹⁴⁶ Max Steiner. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Max-Steiner/6000000068863835065>

¹⁴⁷ Johanna "Hanna" Steiner. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Johanna-Steiner/6000000034673141512>

¹⁴⁸ Informace pochází z neveřejné interní databáze židovských občanů Olomouce, která byla vytvořena na katedře judaistiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého

¹⁴⁹ SÝKOROVÁ, Silvie. Česká menšina v německé obci na příkladu Nové Ulice u Olomouce na konci devatenáctého a počátku dvacátého století. Olomouc, 2015. rigorózní práce (PhDr.). UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. Filozofická fakulta.s. 31, 34, 60, 105-106.

¹⁵⁰ tamtéž

¹⁵¹ tamtéž

Manželé Max a Johanna roku 1888 přivedli na svět dceru Melanii¹⁵² a kromě vlastní dcery vychovával Max ještě čtyři další děti z prvního manželství své ženy (Selmu¹⁵³, Roberta, Hanse a Lauru)¹⁵⁴. Max Steiner se druhé světové války nedožil, zemřel v 71 letech roku 1922, manželka Johanna osm let po něm. Náhrobek manželů lze najít na židovském hřbitově v Olomouci¹⁵⁵.

Dcera Melanie uprchla před válkou se svým manželem Hermannem, drážním inženýrem, do izraelské Haify, kde rodina nadále žije¹⁵⁶. Nevlastní syn Robert (*1886)¹⁵⁷ se z rodné Olomouce odstěhoval do Frýdku-Místku, kde se rovněž oženil a přivedl na svět syna Maxe¹⁵⁸. Zde si můžeme povšimnout často praktikované židovské tradice - pojmenovávání dětí po jejich zemřelých prarodičích. Rodina byla deportována do Terezína a později do Treblinky. Nikdo z Frýdecké větve rodiny se konce války nedožil.

¹⁵² Melanie Stapler. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Melanie-Stapler/6000000034673504151>

¹⁵³ Selma Steinerová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/127022-selma-steinerova/>

¹⁵⁴ Johanna "Hanna" Steiner. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Johanna-Steiner/6000000034673141512>

¹⁵⁵ מצבה של מקס שטיינר בבית הקברות היהודי באולומרץ. *Geni.com* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://www.geni.com/photo/view/6000000068863835065?album_type=photos_of_me&end=&photo_id=600000045326511999&project_id=&start=&tagged_profiles=

¹⁵⁶ Melanie Stapler. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Melanie-Stapler/6000000034673504151>

¹⁵⁷ Robert Steiner. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/126979-robert-steiner/>

¹⁵⁸ Max Steiner. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/126896-max-steiner/>

ZÁVĚR

Cílem této diplomové práce bylo poskytnout ucelené informace o významu paměťových stop umístěných v knihách patřícím židovským vlastníkům a tyto informace dále aplikovat na výzkum konkrétního knižního fondu.

V teoretické části práce byl představen význam knih a čtenářství v židovské tradici, který posloužil k lepšímu pochopení vztahu mezi knihou a jejím vlastníkem. Zmíněny zde byly náboženské, vzdělávací a společenské funkce knih v židovské komunitě, ale i individuální význam, který může kniha mít pro svého vlastníka a který se od toho kolektivního může lišit. Teoretická část práce dále poskytla poznatky o fenoménu paměťových stop, jejich formách a typech, včetně stavu jejich současného akademického výzkumu a jeho významu pro historický výzkum. Zásadní pozornost byla věnována zkoumání rukopisných poznámek a kreseb, neboť právě ty v knihách představují nejčastěji se vyskytující typ paměťových stop. V neposlední řadě se teoretická část zabývala problematikou židovských knih v období druhé světové války na území Protektorátu Čechy a Morava, jejich konfiskací a poválečným osudem. Všechny kapitoly teoretické části práce plně dokreslovaly historický kontext zkoumaného knižního vzorku a jeho provedený výzkum.

Analytickou část práce tvořily výsledky výzkumu 105 knih, patřících moravským Židům a židovským institucím, které byly vybrány z brněnské *Knihovny ukradených nadějí*. Při výzkumu těchto knih byl kladen důraz především na jejich jazyk, literární žánr, médium a obsah paměťových stop v nich zachovaných. Výsledky tohoto výzkumu pomohly v lepším pochopení čtenářské kultury moravských Židů.

Nedílnou součástí provedeného výzkumu bylo rovněž vnést do podvědomí konkrétní životní příběhy majitelů knih, kteří zahynuli během holocaustu a propojit jejich individuální osudy s tzv. velkými dějinami. Vedle archivních záznamů jsou zkoumané knihy ve většině případů jediným hmatatelným důkazem, že jejich vlastníci skutečně existovali, a právě na základě analýzy paměťových stop v nich obsažených dokážeme rekonstruovat jejich životní příběhy, až po jejich tragický osud během války. Statistiky holocaustu nám sice říkají, že během druhé světové přišlo o život okolo šesti milionů Židů, avšak tato čísla v sobě nesou určitou míru odosobnění, kdy před sebou máme pouhá čísla a statistiky. Díky zkoumání brněnského fondu můžeme z těchto anonymních čísel vytvořit vzpomínky na skutečné lidské osoby a vnést do podvědomí lidí konkrétní osudy židovských občanů žijících v 1. polovině 20. století na Moravě a ukázat, že to nebyla pouhá čísla, ale skutečné lidské bytosti, které prožívaly své smutky, ale

také radosti, lásky a pocity štěstí. Rekonstrukcí jejich životních příběhů můžeme ukázat, že tito lidé měli své sny, ambice a toužili po spokojeném budoucím životě, který jim bohužel nebyl dopřán. Je důležité si tyto individuální příběhy připomínat a knihy mohou v tomto případě posloužit jako skvělý výzkumný materiál.

6. POUŽITÁ LITERATURA

Monografické publikace:

1. CAVALLO, Guglielmo a CHARTIER, Roger (ed.). *A history of reading in the West*. Studies in print culture and the history of the book. Amherst: University of Massachusetts Press, 2003. ISBN 1-55849-411-1.
2. COHN-SHERBOK, Dan. *Judaism*. Londýn: Routledge, 2003. ISBN 0-203-51708-3.
3. ČAPKOVÁ, Kateřina a KIEVAL, Hillel J. (ed.). *Židé v českých zemích: společná cesta dějinami*. Přeložila Tamara VOSECKÁ. Praha: NLN, 2022. ISBN 978-80-7422-815-5.
4. DAVIDO, Roseline. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Vydání druhé. Přeložila Alena LHOTOVÁ, přeložil Hana PROUSKOVÁ. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-415-1.
5. DOLEŽAL, Jiří a FROMKOVÁ, Jarmila, ZEMAN, Pavel a LUKEŠ, Jan (ed.). *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*. Praha: Národní filmový archiv, 1996. ISBN 8070040858.
6. JACKSON, H. J. *Marginalia: readers writing in books*. New Haven: Yale University Press, 2001. ISBN 0-300-08816-7.
7. JEŘÁBEK, Jan. *Grafologie - více než diagnostika osobnosti*. 5. rozš. vyd. Praha: Argo, 2003. ISBN 807203524X.
8. KOSÁKOVÁ, Eva (ed.). *Slovník judaik*. Ilustrovala Hana BERGMANNOVÁ KLÍMOVÁ. Praha: Židovské muzeum, 2004. ISBN 8085608642.
9. KUČERA, Miloslav. *Mluví písmo: proč, kdy, jak a ke komu*. Praha: Avicenum, 1991. ISBN 8020101861.
10. LIGHT, Laura. *Traces: People and the Book*. Paris: Les Enluminures, 2016. ISBN 978-0-9971842-0-4.
11. ORGEL, Stephen. *The Reader in the Book: Study of Spaces and Traces*. Oxford: Oxford University Press, 2015. ISBN 978-0-19-873756-8.
12. PETERA, Josef. *Úvod do soudní a kriminální grafologie*. V Praze: Edvard Fastr, 1947, s. 30.
13. RYDELL, Anders. *Zloději knih: pátrání po zmizelých knihovnách*. Přeložila Olga BAŽANTOVÁ. Tema, svazek 27. Zlín: Kniha Zlín, 2017. ISBN 978-80-7473-532-5.
14. ŠIMEČEK, Zdeněk a TRÁVNÍČEK, Jiří. *Knihy kupovati...: dějiny knižního trhu v českých zemích*. Historie. Praha: Academia, 2014. ISBN 978-80-200-2404-6.

15. TRÁVNÍČEK, Jiří. *Čtenáři a internauti: obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení (2010)*. Brno: Host, 2011. ISBN 978-80-7294-515-3.
16. TRÁVNÍČEK, Jiří. *Kulturní vetřelec: dějiny čtení, kalendárium*. Brno: Host, 2020. ISBN 978-80-275-0245-5.
17. UŽDIL, Jaromír. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta: výtvarný projev a psychický život dítěte*. Praha: Portál, 2002. ISBN 8071785997.
18. VÁGNEROVÁ, Marie. *Vývojová psychologie. I, Dětství a dospívání*. V Praze: Karolinum, 2005. ISBN 8024609568.
19. ZACH, Aleš, POLÁČEK, Václav (ed.). *Kniha a národ 1939-1945: rekonstrukce nevydaného pamětního sborníku Svazu českých knihkupců a nakladatelů z roku 1947*. Praha: Paseka, 2004. ISBN 8071856355.

Články:

1. JELINKOVÁ, Andrea. *Books in the Terezín ghetto and their post-war fate*. In: *Judaica Bohemiae*. Židovské muzeum v Praze, 2012, vol. 47, iss. 1, pp. 85-107.
2. KOSTLÁNOVÁ, Věra Roubalová. Dva dopisy o knihách. In: *Roš chodeš: věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku*. Praha: Rada židovských náboženských obcí, 2021, roč. 83, č. 9, s. 18. ISSN 1210-7468.
3. LERER, Seth. Devotion and Defacement: Reading Children's Marginalia. In: *Representations*, vol. 118, no. 1, pp. 126–53. University of California Press, 2012. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/10.1525/rep.2012.118.1.126>
4. MIKULÁŠEK, Alexej. Židovská literatura bez uvozovek : koncepce literatury tří identit. In: *Slavica litteraria*. 2020, vol. 23, iss. 2, pp. 39-60.
5. NICHOLS, Marcia D. Marginalia. In: *Early American Studies*, vol. 16, no. 4, pp. 702–07. Pennsylvania: Penn Press, 2018. Dostupné z: <https://www.jstor.org/stable/90025730>
6. PARUSH, Iris, and Ann Brener. "The Politics of Literacy: Women and Foreign Languages in Jewish Society of 19th-Century Eastern Europe." In: *Modern Judaism* 15, no. 2 (1995): 183–206. Dostupné z: <http://www.jstor.org/stable/1396414>.
7. UTITZ, Emil. Ústřední knihovna koncentračního tábora Terezín. In: *Věstník ŽNO*, XII/1947, s. 548-549. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/kultura/ustredni-knihovna-koncentracniho-tabora-terezin/>
8. VEČEŘOVÁ, Petra. Československé knihovnictví v letech 1939-1959 : vybrané problémy historického vývoje. In: *Knihovna : knihovnická revue*, roč. 28, č. 2 (2017), s. 20-36. Dostupné z: <https://knihovnarevue.nkp.cz/archiv/dokumenty/2017-2/vecerova.pdf>

Internetové zdroje:

1. BRAUNOVÁ (JELÍNKOVÁ), Andrea. Knihovna v ghettu Terezín. In: *Holocaust.cz* [online]. 2019. [cit. 2023- 12-14]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/ghetto-terezin/kultura/knihovna-v-ghettu-terezin/>
2. EIS, Andrea. AN ENTANGLEMENT: Ancient Texts, Old Marginalia, and Contemporary Art. In: *Oakland University* [online]. 2012 [cit. 2024- 02-28]. Dostupné z: https://oakland.edu/Assets/Oakland/oujournal/files-and-documents/23_entanglement.pdf
3. Mapa židovského osídlení Olomouce. *Centrum judaistických studií UP* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://judaistika.upol.cz/veda-a-vyzkum/mapa-zidovskeho-osidleni-olomouce/>
4. SMITH, Michelle. Book Traces: crowdsourcing the history of 19th-century books and reading. In: *The conversation* [online]. 2014 [cit. 2024- 02-28]. Dostupné z: <https://theconversation.com/book-traces-crowdsourcing-the-history-of-19th-century-books-and-reading-26814>
5. VOIT, Petr. Bakovsko-kacovská tiskárna – Praha. In: *Encyklopedieknihy.cz*: [online]. Praha: Knihovna AV ČR, ©2024 [cit. 2023- 02-14]. Dostupné z: https://www.encyklopedieknihy.cz/index.php/Bakovsko-kacovsk%C3%A1_tisk%C3%A1rna_%E2%80%93_Praha
6. WAGSTAFF, Kiri L. *The Evolution of Marginalia*. San Jose: San Jose State University, 2012. [online]. [cit. 2024- 02-28]. Dostupné z: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=5061e957f33354475d0c79f73da264506fa3d84b>
7. Záchrana knižního fondu v Jeruzalémské synagoze. In: *Kehila Prag* [online]. Praha: Židovská obec v Praze, ©2023. [cit. 2024-02-29]. Dostupné z: <https://www.kehilaprag.cz/cs/novinky/zachrana-knizniho-fondu-v-jeruzalemske-synagoze>
8. Zákaz vstupu Židů do veřejných knihoven v Praze. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-03-07]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/121140-zakaz-vstupu-zidu-do-verejnych-knihoven-v-praze/>
9. Zákaz vstupu Židů do veřejných podniků a biografu v Poděbradech. *Holocaust.cz*. [online]. 2014 [cit. 2024-03-07]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-dokumentu/dokument/121690-zakaz-vstupu-zidu-do-verejnych-podniku-a-biografu-v-podebradech/>

Zdroje použité u jednotlivých medailonků vlastníků vybraných knih:

Vilém Presser

1. *Geburtsmatrik Podersam: 1896-1936*. N 1896-1936 (inv. č. 1586 - kn - 1586). Zayt [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://zayt.org/collections/jewish-registers-1784-1949/n-1586>. s. 28-30.
2. Karel Presser. *Holocaust.cz* [online], 2014. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/116140-karel-presser/>
3. SokA Písek. Matrika Vodňany - Město (čp. 131-203), s. 78. *Sčítací arch pro bytovou stranu: Presser Vilém*. 1921. Inv. č. 2129. Dostupné z: <https://digi.ceskearchivy.cz/119833/78/2757/2175/53/0>
4. Věra Presserová. *Holocaust.cz* [online], 2014. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/116153-vera-presserova/>
5. Vilém Presser. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/116154-vilem-presser/>

Rubin Bergofen

1. Adolf Bergofen. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/77205-adolf-bergofen/>
2. *Čech: politický týdeník katolický*. Praha: Antonín Schmitt, 19.06.1909, 34(167), s. 4. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:f5ee2040-7733-11e6-8340-5ef3fc9ae867>
3. Helena Finková. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/144314-helena-finkova/>
4. *Národní listy*. Praha: Julius Grégr, 24.9.1907, 47(264, odpolední vydání), s. [3]. ISSN 1214-1240. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:3a659e30-2f65-11e7-b650-5ef3fc9ae867>
5. SIWEK, Jolanta. Anna Grant. In: Pamětníci Ostrava. *Moderní-dejiny.cz* [online]. c2009-2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/file/id/2538/>
6. Venkov: orgán České strany agrární. Praha: Tiskařské a vydavatelské družstvo rolnické, 26.10.1915, 10(257), s. 4. ISSN 1805-0905. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:714cf100-6836-11e7-94b3-005056825209>

Karl Czerwenka

1. Ernestine Červenka. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ernestine-%C4%8Cervenka/6000000075859933120>
2. Hanuš Honza Červenka. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Hanu%C5%A1-%C4%8Cervenka/6000000025919404518>
3. Ing. Karl Czerwenka. *Encyklopedie města Ostravy*. [online]. 2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.ostrava.cz/home-mm0/?acc=profil_osobnosti&load=1377
4. Karel Červenka. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Karel-%C4%8Cervenka/6000000075860059016>
5. Karel Červenka. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80383-karel-cervenka/>
6. Katerina Cervenka. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Katerina-Cervenka/6000000124943529082>
7. MUDr. Julius Carl Pick. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/MUDr-Julius-Pick/6000000017511611015>
8. RNR 187 Ostravia. *Schlaraffia.uhv.cz* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://schlaraffia.uhv.cz/moravska-ostrava/>

Ida Bunzl-Federn

1. *44. Jahresbericht des israelitischen Freitisch-Vereines in Prag: für das Vereins - zugleich Schuljahr 1902-1903*. Prag: Verlag des Vereines, 1903, s. 39. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:9bb1cf90-9f7d-11e8-a81d-5ef3fc9bb22f>
2. *Bericht an die Generalversammlung des deutschen Männer-Gesang-Vereines in Prag: ueber das Vereinsjahr*. Prag: im Selbstverlage, 1894, **1894**(33), s. 8. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:aecf8d9e-05ab-4561-a03a-fcc80e1af2b6>
3. Georg Stefan Troller. *Deutsche Welle* [online]. 2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.dw.com/en/writer-and-journalist-georg-stefan-troller-at-100/a-55893208>
4. Ida Bunzl-Federn. *Geni.com* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ida-Bunzl-Federn/6000000008978395724>
5. Ida Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/80076-ida-bunzlova-federnova/>

6. Ing. arch. Norbert Troller. *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=5430
7. Jana (Johanna) Bunzl -Federn. *Geni.com* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Jana-Johanna-Bunzl-Federn/6000000014310365359>
8. Jana Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/80078-jana-bunzl-ova-federnova/>
9. Julius Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/80080-julius-bunzl-federn/>
10. Julius Bunzel-Federn. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=27141
11. Karl Troller. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Karl-Troller/6000000008978560206>
12. Ludwig Troller. *Internetová encyklopedie dějin Brna*. [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=5431
13. Marianne Bunzl-Federn. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obeti/80084-mariana-bunzl-ova-federnova/>
14. Marianne Bunzl-Federn. *Myheritage.cz* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://www.myheritage.cz/names/marianne_bunzl-federn
15. N. Troller a synové. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/lide/obeti/od-cisel-k-pribehum/trollerovi/>

MUDr. Josef Reiss

1. ARNDT, Tomáš & Dohnal, František & Babica, Jan. (2018). Lékárna, lékárníci a léky v ghettu Terežín Pharmacy, pharmacists and drugs in the Terežín ghetto Z HISTORIE FARMACIE. *Česká a Slovenská farmacie: časopis České farmaceutické společnosti a Slovenské farmaceutické společnosti*. 67. s. 116-129.
2. Denní rozkaz Rady starších č. 103 ze dne 17.4.1942. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/135655
3. Denní rozkaz Rady starších č. 146 ze dne 10.6.1942. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z:

https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/135686

4. Eva Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32430
5. Ing. Emil Reiss. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/117644-emil-reiss/>
6. Karl Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32431
7. MALÁ, Marta. *Judaismus v Terezinském ghettu*. Dizertační práce, vedoucí Nosek, Bedřich. Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, HTF - Ústav židovských studií, 2011.
8. MUDr. Albert Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=21301
9. MUDr. Josef Reiss. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/117675/>
10. MUDr. Josef Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=14210
11. MUDr. Josefina Reiss. *Internetová encyklopedie dějin Brna* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=32429
12. Reiss, Josef: referát k diskuzi o přednášce Kürschnera z Terezína. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/137038
13. Seznam osob a ústavů Masarykovy univerzity v Brně jakož i státních zkušebních komisí: rok 1934. *Archiv Masarykovy univerzity v Brně* [online] [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.archiv.muni.cz/media/3323693/1934.pdf>. s. 42
14. We simply laughed at the concentration camps. In: *Lidé města: revue pro etnologii, antropologii a etologii komunikace*. Praha: SOFIS, 2008, sv. 10. roč. 2. Dostupné z: <https://lidemesta.cuni.cz/LM-851.html>

Oskar Nefeles

1. Adele Nefeles (Goldschmidt). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Adele-Nefeles/6000000037111575236>

2. Adéla Nefelesová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/110821-adela-nefelesova/>
3. Aloisie Nefelesová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/110822-aloisie-nefelesova/>
4. Aloisie (Luise) Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Aloisie-Luise-Nefeles/6000000037111627249>
5. Anton Adolf Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Anton-Nefeles/6000000014018392205>
6. Irma Litten (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Irma-Litten/6000000017544385140>
7. Irma Litten. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/106051-irma-littenova/>
8. Malwine Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Malwine-Nefeles/6000000014122328403>
9. Marketa Beinhacker (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Marketa-Beinhacker/6000000044719264821>
10. Olga Wotitzky (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Olga-Wotitzky/6000000014122328380>
11. Oskar Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Oskar-Nefeles/6000000014122248896>
12. *Prager Tagblatt*, 35, 1911, č. 255, s. 24, 15.9. Dostupné z: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=ptb&datum=19110915&seite=24&zoom=33>
13. Robert Nefeles. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Robert-Nefeles/6000000014122535177>
14. Rudolf Sovak (Nefeles). *Geni.com* [online]. 2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Rudolf-Sovak/6000000055143940977>

Max Feldsberg

1. Applicant: Feldsberg, Max; born 20.5.1899 in Mikulov (Jihomoravský kraj, Czech Republic); married. *The National Library of Israel* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: [https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990047716590205171/NLI#\\$FL77361101](https://www.nli.org.il/en/archives/NNL_CAHJP990047716590205171/NLI#$FL77361101)
2. Dr. Jur. Ernst Feldsberg. *Geni.com* [online]. 2017 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Ernst-Feldsberg/6000000022289650735>

3. Gerda Feldsberg. *Centropa.org* [online]. c2021 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.centropa.org/de/biography/gerda-feldsberg>
4. Max Feldsberg. *Geni.com* [online]. 2018 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Max-Feldsberg/6000000022280578693>
5. Max Feldsberg. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/49800-max-feldsberg/>
6. Melanie Feldsberg (Kohn). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Melanie-Feldsberg/6000000022280948458>
7. *Nikolsburger Wochenschrift: Organ für Landwirtschaft, Lokal-, Gemeinde-, Schul- und Vereinsangelegenheiten*. Nikolsburg: J. Bezdieka vdova, 9.4.1927, 67(15), s. 5. ISSN 1802-6397. Dostupné také z: <https://ndk.cz/uuid/uuid:171b4753-bb87-4be0-a0b2-92688a881fe4>

Noe Stross

1. Aron Stross. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Aron-Stross/6000000036046283304>
2. Bernard Stross. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Entity/Show/entity_id/189051
3. BEDNÁŘ, Václav. Osobnosti pochované na židovském hřbitově v Hranicích. In: *Židé a Morava – XIV. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 14. listopadu 2007*. Kroměříž 2008, s. 95–116. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/bednar2008.pdf>. s. 99-101
4. BEDNÁŘ, Václav a POSPĚCH, Tomáš. *Židé na Hranicku*. Hranice: nakladatelství Dost, 2017. Dostupné z: <http://www.historie.hranet.cz/pdf/zide2007.pdf>
5. Detailní popis hrobu 086-00341 (lokalita - Hranice). *Chewra.com* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://chewra.com/keshetnew/kweb/tomb_detail.aspx?tomb=47682&kid=0
6. Detailní popis hrobu 086-00340 (lokalita - Hranice). *Chewra.com* [online]. [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://chewra.com/keshetnew/kweb/tomb_detail.aspx?tomb=47681&kid=0
7. HELLER, Hermann. *Vlastenecký zemský spolek pomocný Červeného kříže pro Moravu 1866-1896*. Brno: Vlastenecký zemský spolek pomocný Červeného kříže, 1896, s. 43. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:1e96b2e0-bca3-11e2-ada5-005056825209>

8. Josefina Stross (Wolf). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josefine-Stross/6000000012209770948>
9. *Karlsbader Kurliste*. Karlsbad: F.J. Franieck, 1891(116), s. [1]. ISSN 1802-5382. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:4b7abc10-125e-11e7-b583-005056822549>
10. Konrad Klein. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/database-obeti/obet/99013-konrad-klein/>
11. Koruna oblouková. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/184672
12. *Mährisches Tagblatt*, 23, 1897, č. 18, s. 7, 3.2. Dostupné z: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=mtb&datum=18970203&seite=8&zoom=33>
13. Noe Stross. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Noe-Stross/6000000012209770953>
14. Noe Stross. *Wikitree.com* [online]. c2008-2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.wikitree.com/wiki/Stross-24>
15. Pláštík na Tóru. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203240
16. Pláštík na Tóru. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203241
17. Pláštík na Tóru-fragment. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/203623
18. *Pražský denník*. Praha: Vojtěch Kubelka, 20.2.1885, 20(41), s. (2). ISSN 1803-4837. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:5e1d6071-2112-44aa-9941-4d027ba5c7db>

Rodina Subakových

1. Alois Louis Subak. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Alois-Subak/6000000012348164072>
2. Berthold Subak. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Berthold-Subak/6000000037160928911>

3. Berthold Subak. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/database-obeti/obet/128332-berthold-subak/>
4. Františka Lachsová. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/142459-frantiska-lachsova/>
5. Isak (Izak) Herman "J. H" Subak. *Geni.com* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Isak-Izak-Herman-J-H-Subak/6000000012088825704>
6. Josefina Subak. *Geni.com* [online]. 2019 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Josefine-Subak/6000000020858407618>
7. Leopoldina Subak (Friedmann). *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Leopoldina-Subak/6000000010422702458>
8. Leopoldina Subaková. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/128343-leopoldina-subakova/>
9. Lili Segerová. *Holocaust.cz* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/123478-lili-segerova/>
10. Opona. *Židovské muzeum v Praze* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://collections.jewishmuseum.cz/index.php/Detail/Object/Show/object_id/227973
11. Pavlina Sara Breindl Subak. *Geni.com* [online]. 2020 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Pavlina-Subak/6000000012359026981>
12. Pollak Samuel, Dr. *European Jewish Archives Portal* [online]. 2015 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.yerusha-search.eu/viewer/metadata/JMP-0207/1/>
13. *Program c.k. státního gymnasia v Třebíči*. V Třebíči: C.k. státní gymnasium, 1887, **1887**(1886-1887), s. 38. Dostupné také z: <https://kramerius5.nkp.cz/uuid/uuid:37aa5aaa-7c1e-4f04-b9e3-c2eaca8e94c6>
14. Rabbi Heinrich Henrik Friedmann. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Heinrich-Henrik-Friedmann/6000000009944565399>
15. Rabbi Joachim Josef Pollak. *Geni.com* [online]. 2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Joachim-Pollak/6000000018885447401>
16. Subak Family Genealogy. *Ancestry.com* [online]. c2004-2012 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://freepages.rootsweb.com/~prohel/genealogy/names/friedmann/subak.html>

17. SVOBODOVÁ, Jitka. *Měšťan, dělník a jejich vzájemný vztah v Třebíči v letech 1873 - 1914* [online]. Brno, 2009 [cit. 2024-03-17]. Dostupné z: <https://theses.cz/id/ft6i8j/> Diplomová práce. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce prof. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.
18. Theresia Tölze Subak. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Theresia-Subak/6000000012359436617>
19. Zapomenuté obrazy odhalují skandální osudy dávných Brňanek. *Muzeum města Brna* [online]. c2024 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.muzeumbrna.cz/zapomenute-obrazy-odhaluji-skandalni-osudy-davnych-brnanek/t1425>

Max Steiner

1. מצבה של מקס שטיינר בבית הקברות היהודי באולומוץ. *Geni.com* [online]. 2016 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: https://www.geni.com/photo/view/6000000068863835065?album_type=photos_of_me&end=&photo_id=6000000045326511999&project_id=&start=&tagged_profiles=
2. Johanna "Hanna" Steiner. *Geni.com* [online]. 2022 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Johanna-Steiner/6000000034673141512>
3. Max Steiner. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Max-Steiner/6000000068863835065>
4. Max Steiner. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/126896-max-steiner/>
5. Melanie Stapler. *Geni.com* [online]. 2023 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.geni.com/people/Melanie-Stapler/6000000034673504151>
6. Robert Steiner. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/126979-robert-steiner/>
7. Selma Steinerová. *Holocaust.cz* [online]. 2014 [cit. 2024-04-27]. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/databaze-obeti/obet/127022-selma-steinerova/>
8. SÝKOROVÁ, Silvie. Česká menšina v německé obci na příkladu Nové Ulice u Olomouce na konci devatenáctého a počátku dvacátého století. Olomouc, 2015. rigorózní práce (PhDr.). UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI. Filozofická fakulta.

7. ANOTACE/ANNOTATION

Autor: Bc. Kamila Cmolová

Katedra: Centrum judaistických studií Kurta a Ursuly Schubertových

Fakulta: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci

Název diplomové práce: Kdyby knihy mohly mluvit: zabavené židovské knihy jako nositelé paměti

Vedoucí práce: Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Počet stran: 103

Počet znaků: 224 661

Počet titulů použité literatury: 117

Klíčová slova v ČJ: paměťové stopy, židovská literatura, konfiskace, holocaust

Jazyk práce: čeština

Abstrakt: Tato diplomová práce si klade za cíl představit význam paměťových stop zachovaných v knihách, které byly zkonfiskovány židovským obyvatelům Protektorátu Čechy a Morava během druhé světové války, a možnosti jejich výzkumu. Teoretická část práce podává ucelený přehled o rolích, jež zaujímají knihy v židovské tradici, významu paměťových stop pro vlastníka knihy a procesu konfiskace židovských knih v Protektorátu. Práce je doplněna o výsledky provedeného výzkumu 105 knih moravské provenience, jež byly během války svým židovským vlastníkům zkonfiskovány, včetně detailní analýzy paměťových stop v nich umístěných.

Author: Bc. Kamila Cmolová

Department: The Kurt and Ursula Schubert Center for Jewish Studies

Faculty: Faculty of Arts, Palacký University Olomouc

Title: If Books Could Talk: Confiscated Jewish Books as Carriers of Memory

Supervisor: Mgr. Daniel Soukup, Ph.D.

Number of pages: 103

Number of characters: 224 661

Number of works cited: 117

Keywords: memory traces, marginalia, Jewish literature, confiscation, holocaust

Language: Czech

Abstract: The aim of this diploma thesis is to present the significance of the memory traces preserved in the books that were confiscated from the Jewish inhabitants of the Protectorate of Bohemia and Moravia during the Second World War and the possibilities of their research. The theoretical part of the thesis provides a comprehensive overview of the roles of books in the Jewish tradition, the importance of memory traces for the owner of the book, and the process of confiscation of Jewish books in the Protectorate. The thesis is supplemented by the results of research conducted on 105 books of Moravian provenance that were confiscated from their Jewish owners during the war, including a detailed analysis of the memory traces found in them.